



Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **2** > 2023

>> JOSJE DEN RIDDER, SANDER KUNST, CLAUDIA HARTMAN EN EMILY MILTENBURG



	Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2023	3
	Ten geleide	6
	Veldwerk in winter 2022/2023 en voorjaar 2023	6
1	Hoe gaat het met Nederland?	7
	Stemming blijft somber, economische verwachtingen iets minder negatief	8
	Zorgen over inflatie en prijsstijgingen	15
	Politiek vertrouwen blijft laag	17
	Samenleven als punt van zorg én trots	24
	Zorgen over asielbeleid en -opvang	27
	Wonen: zorgen over het tekort aan betaalbare woningen	30
	Meerderheid vindt dat klimaatverandering actie vergt, ook kritiek op stikstofbeleid	30
	Overige thema's: zorg, onderwijs en vrijheid van meningsuiting	32
	Slot: het publieke gemoed, verkiezingen en een betrouwbare overheid	34
2	De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024	37
	Opvattingen en oordelen over de EU in tijden van geopolitieke verandering	38
	De EU-opinie: pragmatisme, maar ook terughoudendheid en weinig interesse	38
	Steun voor EU-uitbreiding is sinds de oorlog toegenomen	42
	Verdeeldheid over verdere samenwerking binnen EU	45
	Duidelijke scheidslijnen in EU-opinie naar opleiding en partijvoorkeur	46
	Wat zou hoog op de EU-agenda moeten staan?	47
	Slot: vooral stabiliteit in EU-grondhouding	49
3	(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media	51
	Sombere reflecties van burgers op sociale media	53
	Onbetrouwbare informatie op sociale media	54
	Omgangsnormen op sociale media	61
	Verwachtingen van bedrijven, gebruikers en overheden	64
	Conclusie: online gedrag en informatie is een taak van de overheid, maar er zijn belangrijke dilemma's	70
	Eindnoten	73
	Literatuur	75
	Verantwoording	80

Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2023

Stemming over het land blijft somber in maanden voor val kabinet-Rutte IV

In de winter van 2022/2023 vindt 56% het de verkeerde kant opgaan met Nederland en 59% verwacht een economische verslechtering. Het [vertrouwen in de politiek blijft laag](#) in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. 43% geeft een voldoende voor vertrouwen aan de Tweede Kamer en 42% aan de regering. De meerderheid (66%) is wel (redelijk) tevreden met het functioneren van de democratie. De meestgenoemde reden voor deze somberheid over het land en de politiek is dat Nederland met veel grote problemen te maken heeft die de politiek in de ogen van mensen niet oplost. [Veelgenoemde problemen](#) zijn stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen, de manier waarop we met elkaar samenleven, immigratie, het tekort aan betaalbare woningen, klimaat en stikstof.

Vriendjespolitiek gezien als onderdeel van de Nederlandse politiek-bestuurlijke cultuur

'[Vriendjespolitiek](#)' onder ambtenaren komt volgens 37% zo nu en dan en volgens 47% vrij vaak of bijna altijd voor. Mensen denken hierbij aan zaken als het verlenen van (bouw)vergunningen, het verdelen (en behouden) van banen en posities en verwachte wederdiensten. Als mensen voorbeelden noemen, gaat het niet alleen over ambtenaren, maar vaak ook over (lokale) politici. Mensen zien vriendjespolitiek als onderdeel van de politiek-bestuurlijke cultuur van 'ons-kent-ons' en het sluiten van compromissen. Sommigen zien vriendjespolitiek als een algemeen Nederlands verschijnsel dat overal in de samenleving voorkomt.

Steun voor het EU-lidmaatschap, verdeeldheid over verdere samenwerking en uitbreiding

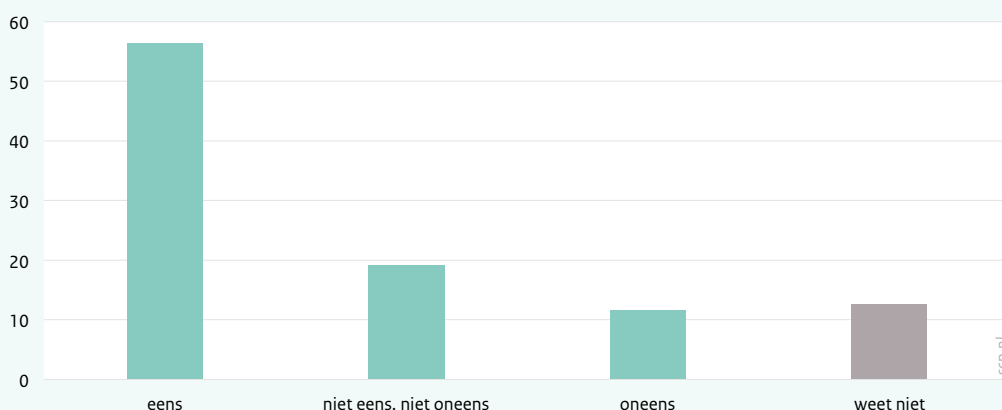
In de winter van 2022/2023 zegt 70% het Nederlandse [lidmaatschap van de Europese Unie \(EU\) een goede zaak](#) te vinden en blijft de steun voor een Nexit laag (10%). Ondanks de steun voor het EU-lidmaatschap, is het vertrouwen in de EU laag (42% heeft voldoende vertrouwen in de Europese politiek) en zijn de meningen verdeeld over verdere [samenwerking en uitbreiding](#). Een pragmatische blik op de EU overheerst: de EU wordt gezien als noodzakelijk voor de welvaart en veiligheid van een klein handelsland als Nederland. Er zijn zorgen over het verlies van nationale soevereiniteit en de hoge kosten van de EU. Thema's waaraan de [EU volgens Nederlanders meer aandacht](#) zou moeten besteden zijn immigratie en klimaat. Klimaat wordt ook, net als stikstof, genoemd als thema waarmee de EU zich minder zou moeten bezighouden.

Meerderheid steunt toetreding Oekraïne tot de EU, als het land aan de toelatingseisen voldoet

Sinds de oorlog in Oekraïne noemen mensen het belang van veiligheid vaker als voordeel van de EU en is er meer [steun voor uitbreiding van de EU](#) met nieuwe lidstaten die aan de toelatingseisen voldoen dan een jaar geleden (31% versus 19%). Een kleine meerderheid (56%) vindt dat [Oekraïne moet kunnen toetreden](#) als het land aan de toelatingseisen voldoet. Die laatste toevoeging is voor burgers van groot belang. Ze denken niet dat dit op korte termijn het geval zal zijn.

Belangrijkste bevindingen

Steun voor toetreding Oekraïne tot de EU (in procenten)



Bron: LISS april 2023

Thema: (mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

Zorgen om foutieve, misleidende informatie op het internet

Een meerderheid (76%) heeft voldoende vertrouwen in zichzelf om onjuiste online informatie te herkennen, maar de grootste groep (48%) maakt zich tegelijkertijd redelijk tot heel veel [zorgen om foutieve of misleidende informatie op internet](#) (41% is een beetje bezorgd, 6% maakt zich geen zorgen). Uit groeps-gesprekken blijkt dat zorgen over foutieve informatie vooral om de beïnvloeding van anderen gaan, al geven mensen ook aan dat ze zelf niet altijd informatie verifiëren, omdat dit tijd en moeite kost. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van kunstmatige intelligentie maken de zorgen over onjuiste online informatie actueel: sommigen betwijfelen of zij in de toekomst ook nog in staat zullen zijn foutieve of misleidende informatie te herkennen.

Bescherming tegen gevaar belangrijker dan online vrijheid van meningsuiting, maar er zijn dilemma's

Er is steun voor het idee dat niet alles online gezegd of gedeeld mag worden. Een nipte meerderheid (51%) neigt naar [ingrijpen door de overheid als mensen volgens de overheid gevaarlijke informatie delen](#), ook als dat ten koste gaat van de vrijheid van meningsuiting. Een derde van de mensen kiest in dit dilemma juist voor de bescherming van de vrijheid van meningsuiting. De steun voor ingrijpen wordt genuanceerd door deelnemers aan focusgroepen die in eerste instantie voor ingrijpen zijn, maar op dilemma's stuiten wanneer ze erover doorpraten. Sociale media kunnen volgens hen ook een middel zijn om problemen aan de kaak te stellen en ingrijpen zien zij als onwenselijk, omdat het tot censuur kan leiden. Bovendien kan er een troebele grens zijn tussen waarheidsvinding en misinformatie. Deelnemers vragen zich af of er ruimte moet zijn voor informatie die niet geverifieerd maar mogelijk wel waar is.

Zorgen om online omgangsvormen

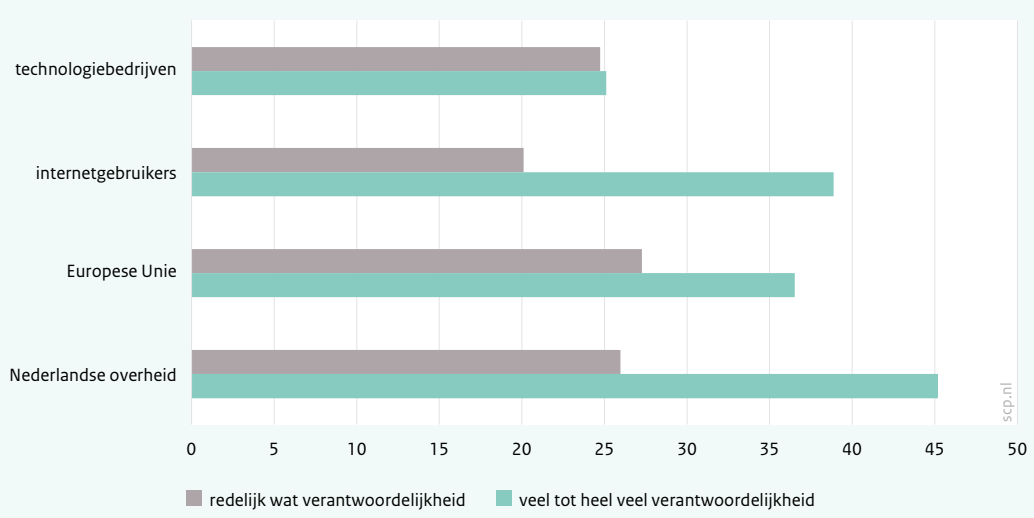
Er zijn meer mensen die de grens voor het [beperken van de vrijheid van meningsuiting](#) leggen bij het beledigen van groepen (60%) dan bij het delen van onware informatie (48%). Ook in focusgroepgesprekken blijken online omgangsvormen een groot punt van zorg. Mensen maken zich zorgen over de invloed van haatzaaien, belediging en vervelende online omgangsvormen op offline normen. Belediging lijkt daarmee voor meer mensen evident onwenselijk dan foutieve informatie. Mogelijk komt dat omdat je bij foutieve informatie een oordeel moet vellen over de waarheid en mensen dit complex vinden. Toch zien mensen ook online gedragsnormen niet als iets absoluuts. Bij illegaal gedrag als haatzaaien moet de overheid handhaven vinden ze, maar bij het overschrijden van fatsoensnormen is dat lastiger, omdat mensen andere opvattingen kunnen hebben over wat fatsoenlijk is.

Belangrijkste bevindingen

Meesten zien taak voor de nationale overheid

Digitalisering is een van de speerpunten van de EU, maar burgers noemen dit onderwerp niet als iets waarmee de EU zich meer of minder zou moeten bezighouden. Desgevraagd zien de meeste mensen het wel als een taak voor de nationale overheid om [regels te bepalen voor wat je wel of niet kunt zeggen of delen op het internet](#) (71%). Die groep is groter dan de groep die dit als een verantwoordelijkheid ziet voor de EU (64%), voor gebruikers (59%) en technologiebedrijven (50%). Wel hangt de mate waarin burgers dit een verantwoordelijkheid van de overheid vinden sterk samen met het vertrouwen in die overheid. Dit beeld komt ook naar voren in groepsgesprekken, waarin mensen zich afvragen of de overheid wel de capaciteit heeft om zich met online regels bezig te houden en of je de overheid in de toekomst wel de macht over het vrije woord op het internet kan toevertrouwen.

Verantwoordelijkheid voor het bepalen van regels op internet naar instituties (in procenten)



Bron: LISS april 2023

Ten geleide

Dit is het 57^e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In [hoofdstuk 1](#) kijken we naar de stemming over het land in de maanden voor de val van het kabinet-Rutte IV. We kijken welke richting mensen vinden dat Nederland opgaat, hoe ze de economie en de politiek beoordelen en wat ze de belangrijkste maatschappelijke problemen vinden.

Daarnaast verdiepen we in dit bericht twee thema's. In [hoofdstuk 2](#) onderzoeken we de publieke opinie over de Europese Unie (EU). We gaan na in hoeverre internationale ontwikkelingen zoals de oorlog in Oekraïne die opinie beïnvloeden. Met het oog op de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2024 gaan we na aan welke thema's de EU volgens Nederlanders meer of juist minder aandacht zou moeten besteden. Een van de thema's waaraan de EU de afgelopen jaren zelf veel aandacht heeft besteed, is digitalisering en technologiebeleid. Dat thema komt in [hoofdstuk 3](#) aan de orde. We richten ons op burgerperspectieven op (mis)informatie en omgangsvormen op sociale media: hoeveel zorgen maken Nederlanders zich, welke impact zien ze van sociale media op informatie en omgangsvormen in onze samenleving en welke waardenafwegingen maken zij bij de inrichting van (beleid voor) sociale media?

Veldwerk in winter 2022/2023 en voorjaar 2023

Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. De kwantitatieve gegevens waarop met name hoofdstuk 1 is gebaseerd, zijn verzameld tussen november 2022 en februari 2023. Als aanvulling op dit onderzoek hebben we in april 2023 in het LISS-panel een korte vragenlijst afgenomen met vooral open vragen. Daarnaast zijn er in mei 2023 vier focusgroepen gehouden (twee in Amsterdam en twee in Amersfoort) om met mensen te praten over digitalisering en de omgang met (onbetrouwbare) informatie op sociale media (zie verder de [Verantwoording](#)).

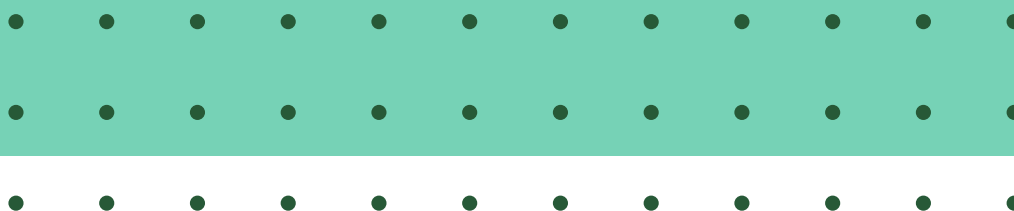
In de periode november 2022 tot februari 2023 vonden enkele nieuwsontwikkelingen plaats. De periode markeerde de aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 17 maart 2023. Ook trad op 1 januari 2023 voor huishoudens het prijsplafond voor energie in werking. Daarnaast vond op 24 februari de presentatie plaats van het eindrapport van de parlementaire enquête over de gaswinning in Groningen. Het LISS-onderzoek en de focusgroepen vonden plaats na de Provinciale Statenverkiezingen. Alle data zijn verzameld voor de val van het kabinet-Rutte IV op 7 juli 2023.

In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek onder 2102 (NIB) en 1321 (LISS) Nederlanders en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Naast de beschrijving en duiding van uitkomsten van enquêtes en focusgroepen laten we respondenten ook zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, dan geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Als we deelnemers uit de focusgroepen aan het woord laten, dan vermelden we uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

Hoe gaat het met Nederland?



Kernpunten

In de maanden voor de val van het kabinet-Rutte IV was de [stemming over de stand van het land](#) somber. 56% vindt het in de winter van 2022/2023 de verkeerde kant opgaan met Nederland, 59% verwacht een economische verslechtering en 60% is ontevreden met de politiek. Het [vertrouwen in de politiek](#) blijft in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar laag. 43% geeft de Tweede Kamer een voldoende voor vertrouwen, de regering krijgt van 42% een voldoende. Het aandeel dat tevreden is over het eigen leven ligt met 94% een stuk hoger.

De belangrijkste reden voor de onvrede over het land en de politiek is in de ogen van burgers [de opeenstapeling van problemen die niet \(goed\) worden opgelost](#). Deze zorg was in 2021 en 2022 een constante in de publieke opinie. De meestgenoemde problemen gaan over [stijgende prijzen en groeiende inkomensverschillen](#), [de politiek zelf](#), en de manier waarop we met [elkaar samenleven](#). Ook [zorgen over immigratie, asielbeleid en de opvang](#) staan hoog op de publieke agenda. 61% van de Nederlanders vindt in de winter van 2022/2023 dat Nederland niet méér vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet, dat aandeel is hoger dan vorige winter (53%). 11% vindt dat Nederland wel meer vluchtelingen moet opnemen. Andere vaker genoemde zorgen zijn het tekort aan [betaalbare woningen](#), [klimaat en stikstof](#).

‘[Vriendjespolitiek](#)’ onder ambtenaren komt volgens 37% zo nu en dan en volgens 47% vrij vaak of bijna altijd voor. Mensen denken hierbij aan zaken als het verlenen van (bouw)vergunningen, het verdelen (en behouden) van banen en posities en verwachte wederdiensten. Als mensen voorbeelden noemen, gaat het niet alleen over ambtenaren, maar vaak ook over (lokale) politici. Mensen zien vriendjespolitiek als onderdeel van de politiek-bestuurlijke cultuur of zelfs als een algemeen Nederlands verschijnsel dat overal in de samenleving voorkomt.

Kiezersgroepen verschillen in de mate van politiek vertrouwen, bezorgdheid en de thema’s waarover ze bezorgd zijn. Van de VVD-aanhangers geeft 66% [de politiek een voldoende](#), bij D66 is dat 72%, CDA/CU 59%, PvdA/GroenLinks 49% en SP/PvdD 29%. Bij PVV/JA21/FvD en BBB is dat nog lager met respectievelijk 11% en 7%. Onder deze laatste groepen vindt ook een zeer ruime meerderheid dat het de [verkeerde kant](#) opgaat met Nederland. Mensen met andere partijvoorkeuren zijn aanzienlijk minder pessimistisch. Hoewel sommige maatschappelijke zorgen (inkomen, politiek) breed gedeeld worden, verschillen kiezersgroepen daarnaast in wat zij als maatschappelijke problemen zien (zoals bij immigratie, klimaat en stikstof) en hebben zij andere opvattingen over deze kwesties.

Hoe gaat het met Nederland?

Op vrijdag 7 juli 2023 bood premier Rutte het ontslag van het kabinet-Rutte IV aan. Het lukte het kabinet van VVD, D66, CDA en ChristenUnie (CU) niet om tot overeenstemming te komen over nieuwe maatregelen voor asiel en immigratie.¹ In dit hoofdstuk bekijken we de publieke stemming in de maanden voor de val van het kabinet. Vaste lezers van dit onderzoek zullen in de duiding van de stemming veel herkennen uit de voorgaande COB-berichten: de stemming over het land, de economie en de politiek bleef somber en de belangrijkste reden daarvoor was hetzelfde als eerder: burgers maken zich zorgen over de opeenstapeling van problemen en het onvermogen van de politiek om ze op te lossen.

We beginnen hieronder met een kort overzicht van de [hoofdpunten in de stemming](#) over het land, de economie en de politiek in de winter van 2022/2023 en de belangrijkste thema's in die stemming. Die thema's ontleen we aan open antwoorden op de vragen naar belangrijke [maatschappelijke problemen](#), [sterke punten](#) en de [toelichting bij de vraag of Nederland de goede of de verkeerde kant opgaat](#). De antwoorden op die vragen overlappen sterk. In het vervolg van het hoofdstuk gaan we dieper in op de belangrijkste onderwerpen in de publieke opinie en kijken we achtereenvolgens naar de stemming over [economie en inkomen](#), [de politiek](#), [de manier van samenleven](#), [immigratie](#), [de woningmarkt](#), [klimaat en stikstof](#), [zorg en onderwijs](#) en de [vrijheid van meningsuiting](#). We staan in dit hoofdstuk regelmatig stil bij partijpolitieke verschillen in de stemming en blikken [in het slot](#) terug op de publieke opinie sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021: kiezers hoopten in april 2021 op een stabiel kabinet dat de problemen zou aanpakken (zie COB 2021|2), een verwachting die niet is ingelost.

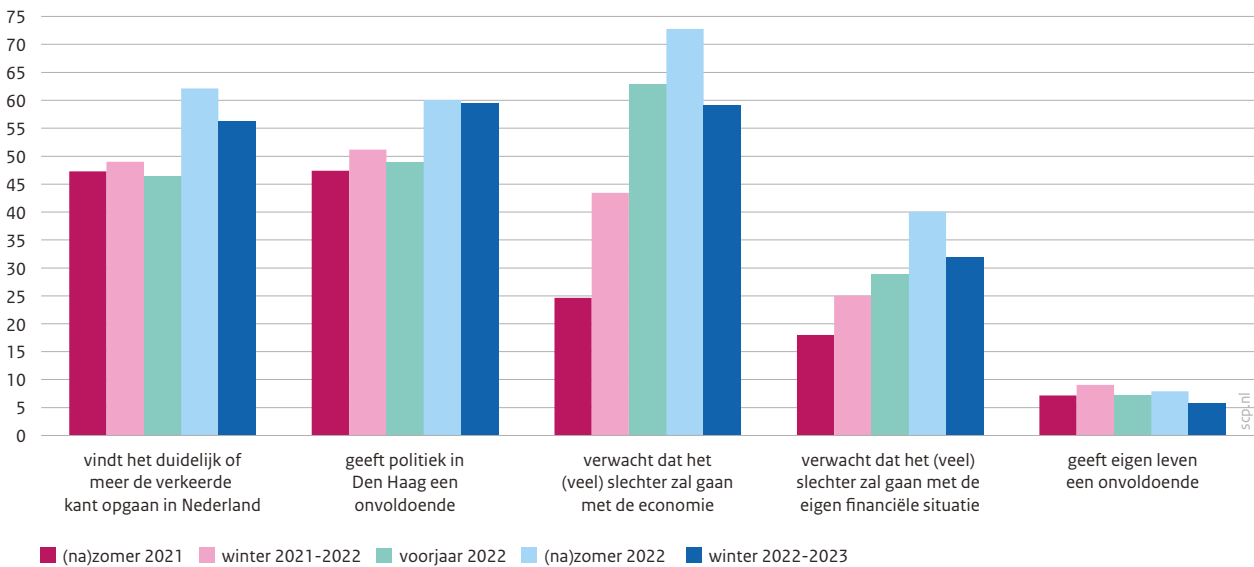
Stemming blijft somber, economische verwachtingen iets minder negatief

In het vorige COB-bericht zagen we dat de stemming over het land, de economie en de politiek fors somberder werd tussen het voorjaar en de (na)zomer van 2022. Die stemming verslechtert in de winter van 2022/2023 niet verder, maar de somberheid blijft overheersen (zie [figuur 1.1](#)).

56% van de Nederlanders vindt het de verkeerde kant opgaan met het land (dat was 62% in de (na)zomer van 2022). 16% vindt het de goede kant opgaan, 20% evenveel de goede als de verkeerde kant. Net als in de (na)zomer van 2022 geeft 60% van de Nederlanders politiek Den Haag een onvoldoende. Ook over de economie en de eigen financiën is men negatiever dan gemiddeld over de afgelopen vijftien jaar, al nam de somberheid daarover iets af. Ruim de helft (59%) verwacht in de winter van 2022/2023 dat het slechter gaat met de economie. In de (na)zomer was dat 73%. Ook de verwachtingen van de eigen financiële toekomst werden iets minder negatief: 32% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie (dat was 40%). De vorige winter was dat nog lager, namelijk 25%.

De tevredenheid met het eigen leven blijft stabiel en hoog in vergelijking met de oordelen over de samenleving en de politiek (vgl. ook COB 2023|1: 9). Slechts 6% geeft zijn eigen leven een onvoldoende. Mensen geven gemiddeld een 7,7 voor het eigen leven, een ruime voldoende dus.

Figuur 1.1 Ontwikkeling stemming over het land,^a onvrede over de politiek in Den Haag,^b verwachtingen over de economie en de eigen financiële situatie,^c en onvrede over het eigen leven,^d bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)



- a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het (duidelijk of iets meer) de verkeerde kant opgaat op de vraag 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' op een schaal die loopt van 1 (duidelijk de verkeerde kant op) tot 5 (duidelijk de goede kant op).
- b Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de politiek in Den Haag?'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.
- c Vermeld is het aandeel dat aangeeft te verwachten dat het slechter of veel slechter gaat met de Nederlandse economie / de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- d Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met het leven dat u nu leidt'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

Belangrijkste maatschappelijke problemen: inkomen, politiek, samenleven en immigratie

De belangrijkste reden voor de sombere stemming is in de ogen van burgers de opeenstapeling van problemen die niet (goed) worden opgelost. Als we mensen vragen hun oordelen over de richting van het land en de regering toe te lichten, lezen we voortdurend antwoorden waarin mensen een hele rij problemen noemen, samen met de opmerking dat er te weinig wordt gedaan om die problemen op te lossen. Ter illustratie een citaat van iemand die het duidelijk de verkeerde kant op vindt gaan met Nederland:

'Er wordt niks gedaan aan zowat alle problemen in Nederland. De regering hobbelt van de ene crisis in de andere crisis. Wooncrisis, stikstofcrisis, zorgcrisis, energiecrisis, klimaatcrisis, asielcrisis, crisis in Groningen aangaande de bevingen, crisis in het onderwijs, criminaliteit die niet kan worden aangepakt omdat er te weinig capaciteit bij de politie is, strafzaken die niet worden opgepakt omdat de rechtbank het niet kan bolwerken en als kers op de taart nog de vertrouwenscrisis jegens de politiek en de overheid. Legitimatie is ver te zoeken. Er wordt bewust gewacht met het aanpakken van zaken zodat Rutte uiteindelijk als crisispresident kan optreden. Kiezers stemmen massaal op partijen die niet hun primaire belang dienen, namelijk bestaanszekerheid. Ik vind het bizar dat miljoenen mensen in de problemen komen nadat de energierekening een beetje is gestegen terwijl bijna zestig procent van het totale vermogen in Nederland in het bezit is van de tien procent meest vermogende huishoudens.' (man, 29 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

Als mensen in hun eigen woorden maximaal vijf problemen mogen noemen, zijn stijgende prijzen en inkomensverschillen, politiek, de manier van samenleven en immigratie de meestgenoemde problemen (zie [tabel 1.1](#)). Andere veelgenoemde zorgen die vaak terugkomen, gaan over het tekort aan betaalbare woningen, klimaat en stikstof. Dit zijn in grote lijnen dezelfde problemen als die we in COB 2023¹ zagen.

Tabel 1.1 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022-2023
inkomen, welvaart, economie en industrie	25	27	35	42	38
inkomen, armoede, inkomensverschillen	14	18	26	31	28
economie	4	3	3	4	3
belasting en bezuinigingen	6	6	6	5	5
industrie, ondernemingen en landbouw	2	3	3	5	5
overig	3	1	2	2	3
politiek en bestuur	37	35	33	38	33
regels, regeldruk	5	4	4	3	3
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	33	32	30	35	31
democratie en bestuurlijke inrichting	1	0	0	0	0
protest, demonstraties	0	1	0	2	1
manier van samenleven, normen en waarden	31	30	28	26	30
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	11	6	6	6	6
gebrek aan samen/saamhorigheid	7	9	5	6	8
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	11	10	9	8	8
egoïsme en ik-cultuur	3	4	4	4	4
mentaliteit en normen en waarden	6	9	11	9	12
overig	2	1	1	1	1
immigratie en integratie	22	18	20	33	30
immigratie en integratie	18	15	17	31	27
racisme en etnische discriminatie	5	4	4	3	3
wonen en fysieke leefomgeving	28	25	31	27	25
wonen en woningmarkt	24	22	27	23	22
verkeer en vervoer + overig	7	5	6	5	6
klimaat en milieu	22	18	21	28	25
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	13	10	10	20	15
milieu en natuur	7	5	7	5	6
energie	2	4	5	7	7
overig	1	1	1	1	1
gezondheids- en ouderenzorg	29	37	20	18	16
zorg niet corona	16	16	16	15	13
corona	15	26	5	4	3

Hoe gaat het met Nederland?

categorie (blauw) en subcategorie (wit)	(na)zomer	winter	voorjaar	(na)zomer	winter
	2021	2021-2022	2022	2022	2022-2023
criminaliteit en veiligheid	20	18	15	10	11
criminaliteit en veiligheid (strenger) straffen	15	15	13	8	10
overig	5	4	3	3	2
overig	1	0	0	0	0
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	11	7	9	7	8
internationaal	3	3	6	4	4
EU	2	2	2	1	1
ontwikkelingssamenwerking en defensie	1	1	1	0	0
overig (internationaal)	0	1	3	3	3
verzorgingsstaat	4	6	5	4	4
werk	3	3	4	3	4
typisch Nederlands	3	2	1	2	3
vrijheden	3	2	1	2	2
overig	6	7	5	6	6

- a Vraagstelling: 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat spontaan één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen mogen noemen, die bovendien tot dezelfde hoofdcategorie kunnen behoren, kan het voorkomen dat het totaal van de percentages in de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter van 2022/2023. Vetgedrukte percentages in de laatste kolom wijken significant ($p < 0,01$) af van de voorlaatste meting, die van (na)zomer 2022.
- b In de winter van 2022/2023 noemt 86% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,4 problemen.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

Alle groepen somber, maar sommige veel meer dan andere

In alle opleidingsgroepen is de groep die het de verkeerde kant op vindt gaan aanzienlijk groter dan de groep die het de goede kant op vindt gaan (zie [tabel 1.2](#)), maar hbo/wo-opgeleiden zijn wel minder vaak somber dan de andere opleidingsgroepen.

Vooraf naar partijvoorkeur zijn de verschillen groot (vanwege respondent aantallen nemen we sommige kiezersgroepen samen). Ook hier zien we dat met uitzondering van aanhangers van D66 in alle kiezersgroepen de grootste groep van mening is dat het de verkeerde kant opgaat. In die zin wordt de somberheid breed gedeeld. Onder aanhangers van BBB en PVV/JA21/FvD vindt een zeer ruime meerderheid het de verkeerde kant opgaan; onder deze groepen zijn er bijna geen mensen die het de goede kant op vinden gaan. Onder aanhangers van VVD, PvdA/GroenLinks en CDA/CU vindt ook de grootste groep het de verkeerde kant opgaan, maar er zijn onder aanhangers van deze partijen ook mensen die optimistisch zijn of zowel positieve als negatieve ontwikkelingen zien. Aanhangers van D66 zijn verdeeld: ongeveer een derde vindt het de goede kant opgaan, een derde vindt het de verkeerde kant opgaan, en iets minder dan een derde is neutraal.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.2 Richting van het land naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}

	(duidelijk) de verkeerde kant op	evenveel de goede als de verkeerde kant op	(duidelijk) de goede kant op
allen	56	20	16
man	54	20	20
vrouw	58	21	12
18-34 jaar	54	21	15
35-54 jaar	57	20	16
≥ 55 jaar	57	20	16
basisonderwijs, vmbo	61	18	12
havo/vwo, mbo	61	19	13
hbo/wo	49	23	21
stemintentie:			
VVD	40	29	26
D66	33	30	34
CDA/CU	52	23	17
PvdA/GroenLinks	47	21	23
SP/PvdD	67	21	8
PVV/JA21/FvD	78	9	8
BBB	86	7	5
niet-stemmen	70	20	6

a Vraagstelling: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Gaat het volgens u met Nederland in het algemeen...' De antwoordopties zijn: duidelijk de verkeerde kant op, iets meer de verkeerde dan de goede kant op, evenveel de goede als de verkeerde kant op, iets meer de goede dan de verkeerde kant op of duidelijk de goede kant op. In de tabel rapporteren we de aandelen 'duidelijk' en 'iets meer' de goede dan wel verkeerde kant op samen.

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Als we kijken welke zorgen de verschillende kiezersgroepen hebben, valt op dat er in grote lijnen overeenstemming is over de problemen in het land, maar er zijn wel belangrijke accentverschillen (zie [tabel 1.3](#)). Aanhangers van BBB zien veel problemen, waarvan inkomensverschillen, immigratie en de politiek de meestgenoemde zijn. Ook klimaat/stikstof wordt door die kiezersgroep vaak genoemd. Voor aanhangers van PVV/JA21/FvD zijn immigratie, inkomen en politiek (in die volgorde) de belangrijkste problemen. Klimaat/stikstof wordt door deze groep een stuk minder vaak genoemd. Ook kiezers van de VVD noemen immigratie vaak als belangrijk probleem, samen met inkomen, de politiek en de manier van samenleven. De manier van samenleven wordt verder vaak genoemd door aanhangers van CDA/CU, D66 en SP/PvdD. Klimaat en stikstof worden vaak genoemd als probleem door aanhangers van SP/PvdD, PvdA/GroenLinks, CDA/CU en D66. Zoals we verderop zullen zien, worden daarbij wel verschillende subthema's genoemd. Waar sommigen zich vaker zorgen maken over (te) verregaande klimaat- en stikstofmaatregelen, vinden anderen klimaatverandering een groot probleem en vinden ze dat er te weinig gebeurt.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.3 Meestgenoemde zorgen naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}

	inkomen	politiek	samen- leven	immi- gratie	wonen	klimaat	zorg	noemt één of meer problemen
allen	38	33	30	30	25	25	16	86
man	36	37	29	31	24	26	12	86
vrouw	40	30	30	29	27	23	19	86
18-34 jaar	41	26	27	24	29	21	16	84
35-54 jaar	41	37	33	29	21	24	17	87
≥ 55 jaar	33	36	29	34	26	28	14	87
basisonderwijs, vmbo	33	24	19	36	23	16	14	80
havo/vwo, mbo	41	32	28	30	26	22	16	87
hbo/wo	39	40	37	26	26	32	17	89
stemintentie:								
VVD	30	29	31	36	26	18	15	86
D66	35	34	43	24	28	36	18	88
CDA/CU	26	32	40	29	21	31	18	91
PvdA/GroenLinks	43	39	35	28	29	39	17	89
SP/PvdD	49	35	41	24	33	42	23	95
PVV/FvD/JA21	45	43	15	50	28	16	15	90
BBB	49	48	29	48	27	35	13	97
niet-stemmen	37	23	16	33	21	14	14	78

a Weergegeven is het aandeel dat één of meer zorgen noemt in de betreffende hoofdcategorie (zie ook [tabel 1.1](#)).

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Sterke kanten van Nederland: zorg, hulpbereidheid en welvaart

Hoewel de zorgen over de richting van het land overheersen, zijn er ook mensen die zowel goede als slechte ontwikkelingen zien (20%) en mensen die het de goede kant op vinden gaan (16%). Zij vergelijken de situatie in Nederland vaak met de situatie elders. Of ze vinden het goed dat dingen die zij belangrijk vinden eindelijk op de politieke agenda staan (denk aan klimaat, stikstof of energie).

‘Als we Nederland vergelijken met de wereld gaat het niet slecht. Ik denk dat we als Nederlanders niet mogen klagen als het gaat om gezondheidszorg, de economie, vrijheid van meningsuiting, etc etc. Het blijft altijd belangrijk om kritisch te blijven maar we moeten zeker realistisch zijn en zien wat er om ons heen gebeurt.’ (man, 44 jaar, mavo)

‘Nederland gaat de goede kant op met haar beleid op klimaat. Het is een trage en logge transitie, maar er gebeurt wel wat.’ (man, 29 jaar, havo)

We vragen mensen in onze enquête in hun eigen woorden op te schrijven wat ze als de sterke punten van Nederland zien. 68% noemt dan één of meer sterke punten (ter vergelijking: 86% noemt problemen). De drie meestgenoemde dingen waarop men trots is, zijn vergelijkbaar met eerdere metingen: de kwaliteit van de medische zorg, de onderlinge hulpvaardigheid en het hoge welvaartsniveau in Nederland (zie [tabel 1.4](#)).

Hoe gaat het met Nederland?

Andere sterke punten zijn volgens Nederlanders het niveau van onderwijs en het sociale stelsel, de infrastructuur en dat we in een vrij en democratisch land leven waarin je mag zeggen wat je wil.

Opvallend is dat de categorieën 'inkomen en economie' en 'samenleven' zowel bovenin de lijst met belangrijke problemen als in de lijst met sterke kanten staan. We gaan daar hieronder op in, maar kort gezegd gaat het daarbij (deels) over andere dingen. In de categorie 'economie en inkomen' gaan de zorgen op dit moment vooral over de inkomenskant (zorgen over inflatie, groeiende verschillen) en de sterke punten over de economie (het relatief hoge welvaartsniveau). Zoals we verderop zullen zien, geldt voor de manier van samenleven dat men zowel goede als slechte ontwikkelingen ziet; positieve punten zien mensen vooral in hun directe omgeving.

Tabel 1.4 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}

	(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022-2023
gezondheids- en ouderenzorg	30	23	24	20	20
manier van samenleven, normen en waarden	20	20	22	20	20
inkomen, welvaart, economie en industrie	27	20	22	18	19
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	14	13	13	13	14
wonen en fysieke leefomgeving	14	14	15	13	13
vrijheden	13	13	14	14	13
verzorgingsstaat	12	11	13	11	13
politiek en bestuur	13	9	11	13	12
criminaliteit en veiligheid	7	8	9	6	7
klimaat en milieu	9	7	8	9	7
werk	6	6	7	6	5
immigratie en integratie	4	3	6	5	5
internationaal	2	2	5	4	4
overig	2	3	4	3	3
typisch Nederlands	3	3	3	3	2

a Vraagstelling: 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat spontaan één of meer sterke punten noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter van 2022/2023. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%. Vetgedrukte percentages in de laatste kolom wijken significant (bij $p < 0,01$) af van de voorlaatste meting, die van (na)zomer 2022. In de meting van winter 2022/2023 wijkt er niets significant af van de meting in (na)zomer 2022.

b In de winter van 2022/2023 noemt 68% van de respondenten één of meer sterke punten. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 2,7 sterke punten.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

Zorgen over inflatie en prijsstijgingen

De meestgenoemde maatschappelijke zorgen in de winter van 2022/2023 vallen in de categorie ‘economie en inkomen’ en hebben vooral betrekking op inkomen (zie [tabel 1.1](#)). Mensen maken zich zorgen over inflatie en dat alles duurder wordt (o.a. energie en boodschappen). Ook uiten mensen hun zorgen over de ongelijkheid tussen arm en rijk en de toenemende armoede, met soms ook een expliciete verwijzing naar voedselbanken. Ter illustratie enkele toelichtingen van mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland:

‘Verhoging van de prijzen die maken dat meer mensen in armoede komen.’ (vrouw, 43 jaar, mbo)

‘Met dit beleid / deze regering worden de inkomensverschillen groter. Het kapitaal regeert, de armoede groeit door prijsverhogingen.’ (man, 64 jaar, mbo)

‘Alle prijzen gaan omhoog. Mensen kunnen nauwelijks rondkomen.’ (vrouw, 74 jaar, basisonderwijs)

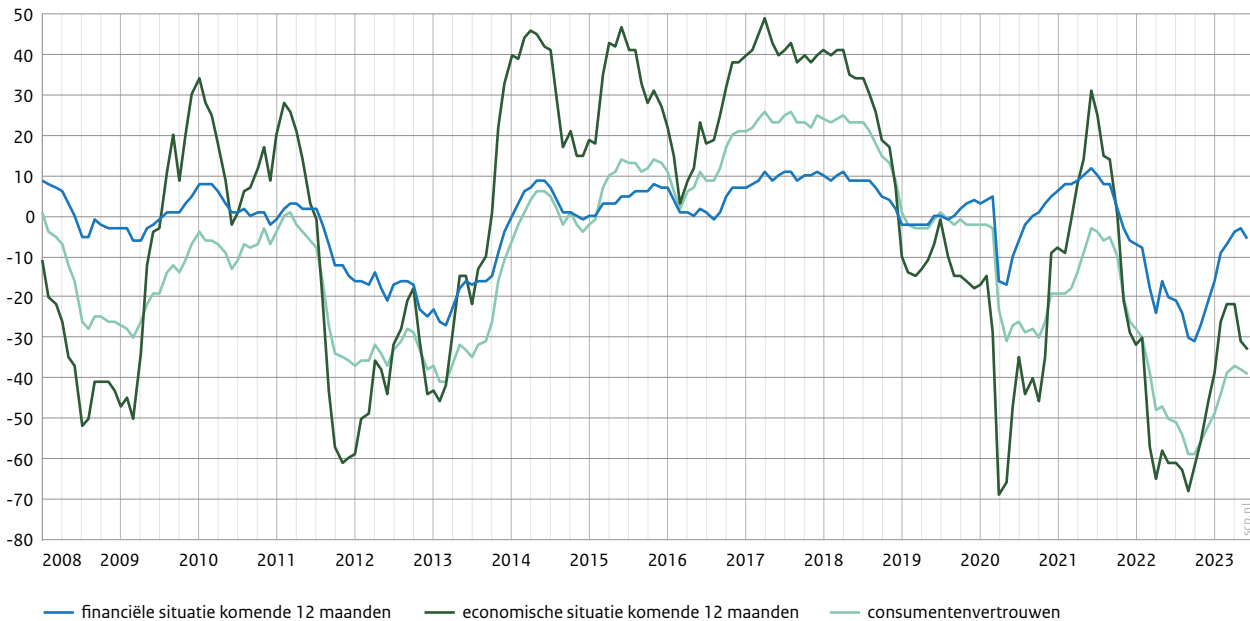
Enkelens noemen als zorgpunten dat de salarissen te laag zijn en werken niet genoeg loont. Ook (te) hoge belastingen en de verdeling van belastingen (op inkomsten en vermogen) zijn een punt van zorg. Zorgen over industrie, ondernemingen en landbouw vallen ook in deze categorie. Hier gaat het Nederlanders om de omgang met de boeren, maar ze verwijzen ook naar de groeiende macht van grote bedrijven en sommigen vinden dat ondernemingen te veel gericht zijn op het maken van winst (zie COB 2023|1).

‘Economie en inkomen’ wordt ook vaak genoemd als sterk punt van Nederland (zie [tabel 1.4](#)). Dan gaat het niet over (de afwezigheid van) inkomensverschillen of armoede, maar vooral over de (hoge) levensstandaard in Nederland, dat er voldoende eten is en dat we een rijk en welvarend land zijn. Mensen zeggen dat we het in Nederland over het algemeen vergeleken met andere landen goed hebben en dat onze economie sterk is. De compensatie voor hoge energiekosten wordt ook als positief punt genoemd, net als de financiële steun en toeslagen.

Economische stemming somber, maar voorbij dieptepunt van najaar 2022

In het najaar van 2022 meldde het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) de laagste stand ooit gemeten in het consumentenvertrouwen.² In de afgelopen vijftien jaar zien we nog drie andere periodes waarin het consumentenvertrouwen erg laag was: tijdens de kredietcrisis vanaf 2008, de eurocrisis vanaf 2012 en in het begin van de coronacrisis in het voorjaar van 2020 (Scholte 2022). Vanaf het einde van 2020 ging dat consumentenvertrouwen schoksgewijs omhoog, maar vanaf eind 2021 versomberden de economische en financiële verwachtingen weer. Toen begonnen de zorgen over stijgende prijzen en na de inval van Rusland in Oekraïne begin 2022 werden deze zorgen verder versterkt (vgl. COB 2022|1: 7). Na het dieptepunt in september en oktober 2022 nam het consumentenvertrouwen vanaf eind 2022 geleidelijk weer toe (zie [figuur 1.2](#)). Onze cijfers tonen hetzelfde beeld: de verwachtingen van de economische en eigen financiële situatie werden minder negatief vanaf de winter van 2022/2023 (zie [figuur 1.1](#)) ten opzichte van de (na)zomer 2022 (en het begin van de coronacrisis, vgl. COB 2022|1: 61). De meerderheid was in de winter van 2022/2023 voldoende tevreden met de Nederlandse economie (65%). Dat is iets meer dan in de (na)zomer van 2022 (61%), maar veel minder dan een jaar geleden, toen nog 78% tevreden was.

Figuur 1.2 Consumentenvertrouwen en verwachtingen over economie en eigen financiën, bevolking van 15+, 2008-2023 (in nettoscores)^a



a Het consumentenvertrouwen is een verzamelmaat voor het vertrouwen en de opvattingen van consumenten. Getoond is het gemiddelde van de saldi van de percentages van positieve en negatieve antwoorden op de vragen over de economische situatie in de afgelopen en komende twaalf maanden, de financiële situatie van het huishouden in de afgelopen en komende twaalf maanden en of het een gunstige tijd is om grote aankopen te doen. Ook tonen we twee deelindicatoren van het consumentenvertrouwen: de saldi van positieve en negatieve antwoorden voor de toekomstige economische situatie ('Wat vindt u van de algemene economische situatie in Nederland over de komende 12 maanden?') en van de toekomstige financiële situatie ('Wat verwacht u van uw financiële situatie van uw huishouden voor de komende 12 maanden?'). Alle saldi zijn met een tijdreeksmodel gecorrigeerd voor (seizoens)effecten, waarbij het CBS gebruik heeft gemaakt van de informatie uit de hele tijdreeks. De indicatoren kunnen een waarde aannemen van -100 (iedereen antwoordt negatief) tot +100 (iedereen antwoordt positief). Bij een waarde van 0 is het aandeel pessimisten gelijk aan het aandeel optimisten.

Bron: CBS Statline, Consumenten Conjunctuuronderzoek (CCO), 2008-2023

Minder negatief over eigen financiën dan over de economie

Mensen oordelen negatiever over de economie en economische toekomst, dan over hun eigen financiële situatie. Dat is opmerkelijk, omdat een groot deel van de zorgen over de economie gaan over stijgende prijzen en inflatie, iets waarvan je zou denken dat mensen het ook in hun eigen portemonnee merken.

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat deze zorgen over inflatie niet alleen gaan over de gevolgen hiervan voor hun eigen portemonnee, maar ook over de gevolgen voor anderen of voor de inkomensongelijkheid in Nederland. Een andere mogelijke verklaring is dat mensen hun eigen financiële uitgangspositie beter kunnen overzien en de meeste Nederlanders hun inkomen over het algemeen genomen voldoende vinden om van rond te komen. Daarnaast was er eind 2022 compensatie van de hoge energiekosten en werden er plannen bekendgemaakt voor het herstel van de koopkracht.³ Hoewel de inflatie ieder huishouden raakt, is er vooralsnog geen economische crisis en is het werkloosheidspercentage laag. Het kan dat deze omstandigheden en compensatie ervoor zorgen dat veel mensen vooralsnog minder pessimistisch zijn over hun eigen financiële situatie (Scholte 2022).

Uiteraard gaat het om een gemiddeld beeld en zijn er tussen inkomensgroepen wel verschillen in verwachtingen over hun eigen financiële situatie. In de winter van 2022/2023 verwacht 38% van de mensen in het laagste inkomenskwintiel een verslechtering van de financiële situatie, in het hoogste kwintiel is dat 25% (een jaar geleden, winter 2021/2022, was dat verschil nog groter, respectievelijk 32% en 14%). Ook cijfers van het CBS laten zien dat mensen met hogere inkomens minder bezorgd zijn over hun toekomstige financiële situatie.⁴ Mensen met een lager inkomen hebben een kleinere buffer om financiële tegenslagen op te vangen en zijn daarom vermoedelijk somberder over hun eigen toekomstige financiële situatie.

Hoe gaat het met Nederland?

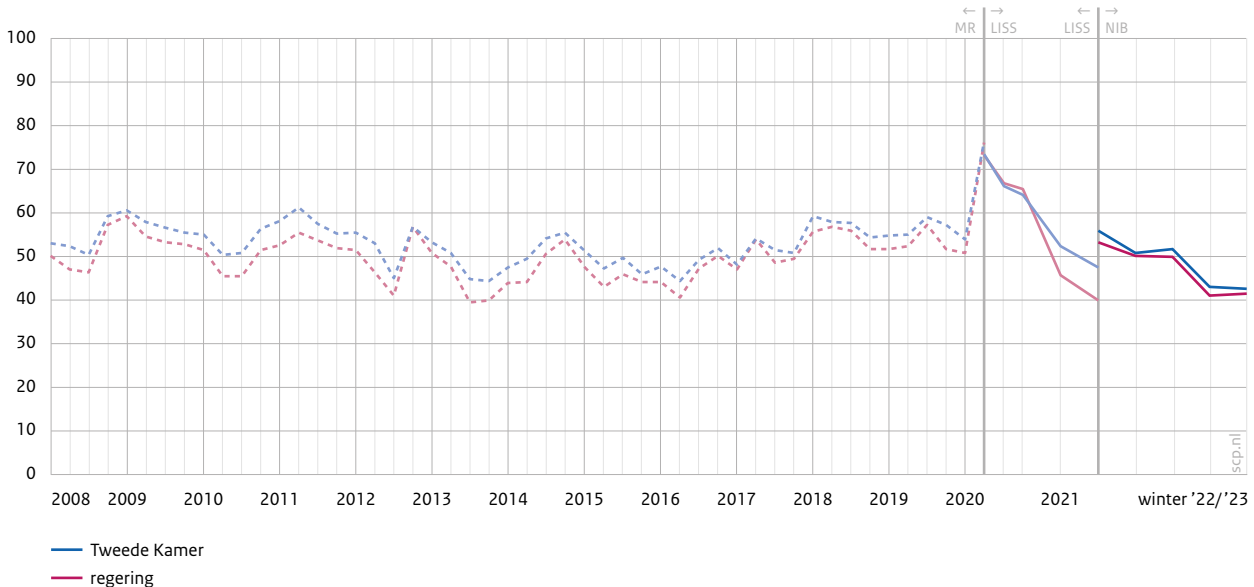
Bij verwachtingen voor de persoonlijke financiële situatie zijn baan- en inkomenszekerheid en het kunnen sparen voor toekomstige uitgaven van groot belang (Scholte 2022). We zien in ander onderzoek dat ervaren regie over het leven een belangrijke hulpbron is voor hoe tevreden mensen over hun eigen leven zijn (Boelhouwer en Vonk 2019). We stelden eerder al vast dat grip op het leven ook belangrijk is voor de financiële verwachtingen (vgl. COB 2022|2: 20). Mensen die meer grip op het eigen leven ervaren, zien meer mogelijkheden om met tegenslagen om te gaan en zijn daarom minder somber in hun verwachtingen over de eigen financiële situatie.

Politiek vertrouwen blijft laag

De politiek blijft een van de meestgenoemde maatschappelijke problemen (zie [tabel 1.1](#)) en mensen die vinden dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland noemen de politiek vaak als reden om somber te zijn. Na de sterke daling in het politieke vertrouwen tussen het voorjaar en de (na)zomer van 2022 blijft het vertrouwen in de winter stabiel (zie [figuur 1.3](#)). 42% geeft een voldoende voor vertrouwen in de regering en 43% voor vertrouwen in de Tweede Kamer. 40% geeft de politiek in Den Haag een 6 of hoger als rapportcijfer voor tevredenheid.

Daarmee is het vertrouwen in de politiek sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar, de looptijd van dit onderzoek. Het vertrouwen in de regering was in de periode met Rutte als premier al eerder laag: in 2012 en 2013 tijdens de financiële crisis en in 2016 tijdens de vluchtelingencrisis. Verschil met nu is dat het vertrouwen zich in eerdere periodes snel herstelde, terwijl in de periode 2021-2023 sprake is van een langere dip in het vertrouwen in de politiek. Gegevens van de Eurobarometer (EB) stellen ons in staat om het vertrouwen in de regering vanaf 1997 te volgen (zie [figuur 1.5](#)). Uit die cijfers blijkt dat het politiek vertrouwen in de periode 2004-2006 ook al eens gedurende een langere periode laag was. De oorzaak van die langdurige vertrouwensdip werd gezocht in een combinatie van politieke instabiliteit van de eerste kabinetten-Balkenende (na de grote verkiezingswinst van de Lijst Pim Fortuyn in 2002) en de slechte economische situatie (Bovens en Wille 2008; zie ook COB 2023|1: 14).

Figuur 1.3 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-winter 2022/2023 (in procenten)^a



^a Weergegeven is het aandeel dat een score 6-10 geeft op een schaal van 1 (geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). De gegevens zijn afkomstig van COB-metingen door MarketResponse (MR), in het LISS-panel (LISS) en in de enquête Nederland in Beeld (NIB).

Bron: COB 2008-2021; NIB juli 2021-februari 2023

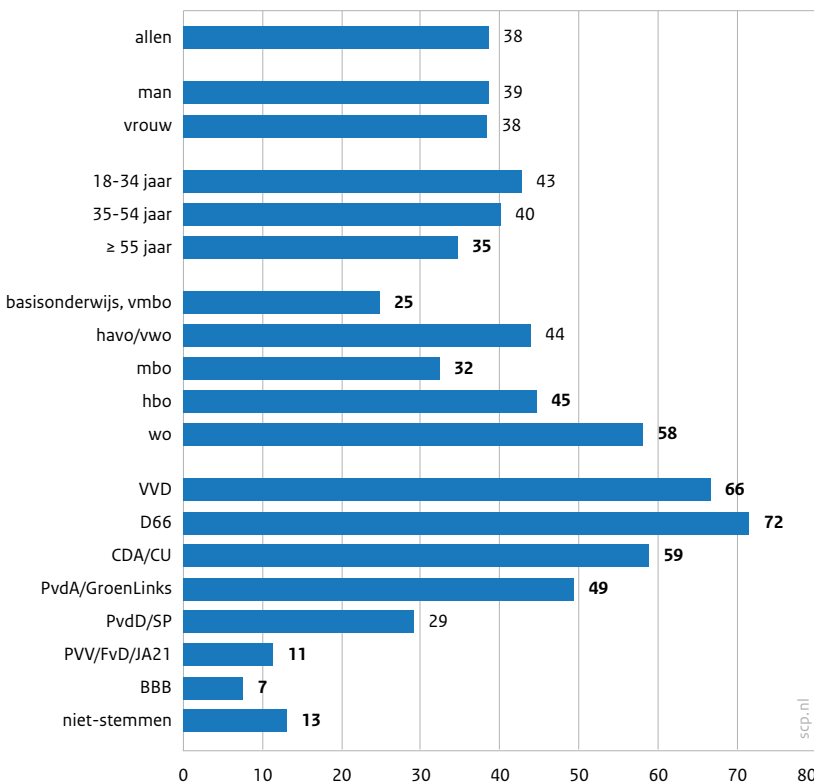
Hoe gaat het met Nederland?

Verschillen naar partijvoorkeur nog steeds groot

Net als in de vorige metingen blijven de verschillen in politiek vertrouwen groot (zie [figuur 1.4](#)). In de winter van 2022/2023 heeft 58% van de wo-opgeleiden vertrouwen in de politiek (het gemiddelde vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer). Hbo- of havo/vwo-opgeleiden hebben minder vertrouwen (resp. 45% en 44%), net als mbo-opgeleiden (32%) of basisonderwijs- en vmbo-opgeleiden (25%).

Nog groter dan de opleidingsverschillen zijn de verschillen naar partijvoorkeur. Van de VVD-aanhangers geeft een (ruime) meerderheid de politiek een voldoende (66%), van de D66-aanhangers 72% en van de CDA/CU-aanhangers 59%. Van de PvdA/GroenLinks-aanhangers geeft 49% een voldoende aan de politiek en van de SP/PvdD-aanhangers 29%. Het minste vertrouwen in de politiek hebben BBB-aanhangers: 7% geeft een voldoende. Van de PVV/JA21/FvD-aanhangers geeft 11% een voldoende en van de niet-stemmers 13%.

Figuur 1.4 Vertrouwen in de regering en Tweede Kamer naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}



a Weergegeven is het aandeel dat gemiddeld een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en regering. Respondenten die op een van beide vertrouwensvragen geen antwoord gaven, ongeveer 3%, zijn niet meegenomen in deze tabel.

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Onvrede over wat de politiek bereikt en hoe ze dat doet

Om te achterhalen wat de achtergronden zijn van het lage vertrouwen in de regering, is het goed om wat meer in te zoomen op de rapportcijfers die mensen geven en de redenen die ze daarvoor hebben. Het meestgegeven cijfer is een 6, gevolgd door een 5 en een 7 (zie de middelste kolom in [tabel 1.5](#)). Slechts 8% geeft de regering een dikke voldoende (cijfers 8-10). Het aandeel dat een dikke onvoldoende geeft (cijfer 1-3) ligt met 29% een stuk hoger. In vergelijking met de vorige winter worden er minder zessen en zevens gegeven, en meer onvoldoendes.

Hoe gaat het met Nederland?

Als we mensen vragen om hun rapportcijfers bij vertrouwen in de regering toe te lichten, is de meest-genoemde reden in april 2023 dat de regering de problemen in Nederland niet oplost. Deze zorgen zien we ook terug bij mensen die vinden dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland:

‘De stroperigheid en gebrekkigheid waarmee oplossingen worden gerealiseerd maakt de Nederlandse samenleving kwetsbaar en brengt de economie en het vertrouwen van burgers schade toe. Denk aan woningbouw, infrastructurele projecten, energietransitie, bescherming kwetsbare vitale infrastructuur, uitbreiding defensie. Op alle aspecten wordt te traag doorgepakt. Als er wel oplossingen worden voorgesteld lopen deze vast in juridische procedures. Nederland kent geen slagkracht meer en innovatie komt tot stilstand door deze traagheid. Er wordt te veel gepraat door te veel partijen en organisaties die allemaal worden betrokken.’ (man, 52 jaar, hbo)

De kritiek op wat de politiek bereikt, voert zowel de boventoon bij mensen die de regering een dikke onvoldoende geven, als bij mensen die vijven en zessen geven, of zevens en achten (zie [tabel 1.5](#)). Mensen die voldoende geven, formuleren het vaak wat milder (‘het zou doortastender kunnen’) dan mensen die dikke onvoldoendes geven, maar de strekking is hetzelfde. De zorgen over wat de politiek bereikt, zagen we in het vorige COB-bericht ook (COB 2023|1: 16) en sluiten aan bij bevindingen van een SCP-enquête uit augustus 2022 waaruit bleek dat het oplossend vermogen en de prestaties van de overheid overwegend negatief beoordeeld worden en dat die negatieve oordelen sterk samenhangen met het gebrek aan vertrouwen van burgers in de politiek (Van Noije et al. 2023: 113-114).

Thema’s waarop mensen in de winter van 2022/2023 een gebrek aan daadkracht of visie zien, komen ook elders in dit hoofdstuk veelvuldig terug: armoede, migratie, de woningmarkt, klimaat, het toeslagenschandaal en de schadeafhandeling na de gaswinning in Groningen. Mensen die de regering een voldoende geven, zien deze problemen vaak ook, maar hebben toch nog vertrouwen in de intenties van de regering, of geven aan dat zij onder moeilijke omstandigheden hun werk moeten doen: ze moeten veel problemen oplossen in een versplinterd politiek landschap. Wat in de open antwoorden opvalt, in vergelijking met eerdere metingen, is dat er mensen zijn die zelf aangeven dat hun vertrouwen is gedaald, bijvoorbeeld door de coronacrisis of door het toeslagenschandaal (zie [tabel 1.5](#)).

Vooralsnog mensen die onvoldoendes geven, uiten (ook) hun onvrede over de manier waarop politici zich gedragen. Zij twijfelen aan de intenties van politici. Partijbelangen en persoonlijke belangen zouden vooropstaan, ze blijven aan de macht ondanks gemaakte fouten en leugens (zie voorbeelden in [tabel 1.5](#)).

Tabel 1.5 Selectie van toelichtingen bij het rapportcijfer voor vertrouwen in de regering, april 2023

rapportcijfer	% winter 2022-2023	voorbeelden van toelichtingen per rapportcijfer (april 2023)
1	11	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Regering die aftreedt en toch blijft zitten en dan nog geen enkel probleem oplost is niet te vertrouwen.’ (man, 68 jaar, mbo) – ‘Er gebeurt niks en ze liegen alles bij elkaar.’ (man, 23 jaar, wo)
2	10	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Ze lossen geen enkel probleem op, ze maken alleen maar problemen.’ (vrouw, 85 jaar, vmbo) – ‘Er worden geen problemen opgelost. Er worden steeds geitenpaadjes gezocht om beslissingen te verbloemen maar deze wegen lopen op een gegeven moment dood. Daarom loopt alles vast en zijn heel veel mensen de dupe.’ (man, 52 jaar, mbo)
3	8	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Op belangrijke punten verzaakt deze regering, te weten zorgtoeslagen compensatie, woningbouw, Gronings aardgas slachtoffers, klimaatactivisme. De vorige regeringscoalitie was weggestemd en is toch weer terug.’ (man, 71 jaar, havo/vwo)
4	12	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Ze luisteren niet naar de mensen, en drukken wetten toch door terwijl de meesten het hier niet mee eens zijn.’ (vrouw, 43 jaar, mbo) – ‘Mijn vertrouwen zakte als een baksteen toen ik vorige week de toelichting hoorde van de partijvoorzitters over de gesprekken over de uitslag van de verkiezingen Provinciale Staten. Weer uitstel, na 10 jaar treuzelen en uitstellen.’ (vrouw, 70 jaar, wo) – ‘Door de coronatijd is mijn vertrouwen heel erg gezakt. En door uitspraken als ‘daar heb ik geen actieve herinnering aan’ is dat vertrouwen niet meer teruggekomen.’ (vrouw, 28 jaar, mbo)
5	17	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Ze beloven veel maar maken niks waar.’ (man, 31 jaar, vmbo) – ‘Het lukt ze niet grote problemen aan te pakken.’ (man, 48 jaar, havo/vwo) – ‘Omdat ze nog steeds de toeslagenaffaire NIET hebben opgelost, NIET achter Sywert aangaan terwijl hij miljoenen heeft gekregen en waarschijnlijk ook ministers in de fout gegaan zijn, aardgaswinning schade Groningen mensen zijn nog niet gecompenseerd, groenten en fruit zijn niet te betalen en btw percentage kan zogenaamd niet omlaag, er zijn geen huizen voor mijn kinderen.’ (vrouw, 53 jaar, mbo)
6	18	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Vrij veel gekonkel, daadkracht ontbreekt soms ook, maar ondanks moeilijke, controversiële dossiers toch een voldoende omdat ik denk dat ze wel iets verder komen.’ (man, 48 jaar, basisonderwijs) – ‘Regering zit niet op een lijn, partijpolitiek speelt een te belangrijke rol. Daarnaast zijn ze niet in staat om door te pakken.’ (vrouw, 68 jaar, hbo) – ‘Ik twijfel niet aan de goede bedoelingen, maar het zou allemaal wat vlotter en doortastender kunnen.’ (man, 60 jaar, havo/vwo)
7	15	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Recente impasses rondom stikstofcrisis en woningcrisis zijn illustratief voor de niet concrete koers waarbij het ontbreekt aan een duidelijke visie.’ (man, 31 jaar, wo) – ‘Omdat de regering ook veel goeds weet neer te zetten en alleen de negatieve zaken in het nieuws komen van de regering.’ (vrouw, 19 jaar, havo/vwo) – ‘Ik kom op deze score omdat ze heel veel praten en minder doen. En ze komen er zelf ook niet uit waardoor je geen zekerheid hebt en geen beslissingen worden genomen.’ (vrouw, 40 jaar, mbo) – ‘Door bijv. de toeslagenaffaire is mijn vertrouwen minder geworden.’ (vrouw, 70 jaar, vmbo)
8-10	8	<ul style="list-style-type: none"> – ‘Omdat ik geloof dat ons democratisch stelsel werkt.’ (vrouw, 35 jaar, wo) – ‘Natuurlijk valt er hier en daar wat aan te merken, maar grosso modo gaat het hier heel erg goed. Bij twijfel hoef je maar naar het nabije buitenland te kijken, om te zien hoe het ook kan...’ (man, 60 jaar, hbo)

Bron: NIB november 2022-februari 2023, COB/LISS april 2023.

Hoe gaat het met Nederland?

‘Toeslagen’ en ‘gaswinning’ illustreren voor sommigen wat er misgaat in de politiek

De manier waarop de overheid omgaat met de afhandeling van het toeslagenschandaal en de gevolgen van de gaswinning in Groningen, is voor mensen illustratief voor de onwil en het onvermogen van de Nederlandse overheid en politiek:

‘De crisissen stapelen zich op: aardbevingsschade Groningen, toeslagenaffaire, stikstofaanpak e.d.’ (vrouw, 54 jaar, hbo)

‘Groningen 50 jaar lang leegzuigen, maar mensen die hun huis op instorten staat helpen is schijnbaar vreselijk moeilijk.’ (man, 47 jaar, wo)

‘De Nederlandse regering laat haar burgers in de steek en dat is erg verdrietig mede doordat zij niet leren van 50 jaar lang leegzuigen en gemaakte fouten in het verleden. Toeslagenaffaire, geen progressie. Compensatie voor de burgers in Groningen, treurig gesteld, niet de waarheid verteld door de N.A.M.’ (man, 51 jaar, hbo)

Verwijzingen naar het toeslagenschandaal en Groningen komen in deze en de vorige COB-metingen regelmatig voor in open antwoorden van mensen. In de manier waarop mensen over deze kwesties spreken, zitten eigenlijk drie zorgen besloten:

- De overheid veroorzaakt leed en pakt signalen daarover niet op (door mensen ten onrechte te bestempelen als fraudeur en dat te blijven doen; of gas te boren en dat te blijven doen als er signalen zijn dat dit tot ernstige schade aan huizen leidt). Dit is volgens sommigen een illustratie van een overheid die niet ziet of niet wil zien wat er in de samenleving speelt.
- Het blijkt voor de overheid heel moeilijk die problemen (snel en adequaat) op te lossen. Dat is voor sommigen illustratief voor de onmacht van de politiek, of voor hoe ingewikkeld het is om in Nederland iets voor elkaar te krijgen.
- Het nemen van politieke verantwoordelijkheid heeft weinig betekenis: een kabinet stapt op en zit er weer. Vooral de politieke nasleep van deze schandalen zijn voor burgers voorbeelden voor een politiek die niet leert van gemaakte fouten en niet eerlijk is (bijvoorbeeld doordat betrokkenen niet meer weten wat ze op een bepaald moment hebben gezegd of gedaan).

Politieke gebeurtenissen zoals het toeslagenschandaal en de schadeafhandeling in Groningen spelen daarmee een rol bij het lage vertrouwen in de politiek van de afgelopen twee jaar. Inmiddels zijn er meer voorbeelden van situaties waarin mensen in de knel komen door overheidsregels (denk aan tegenstrijdige regelingen die huishoudens ten onrechte geld kosten)⁵ of door onrechtmatig profileren (studenten die worden beschuldigd van fraude hebben opvallend vaak een migratieachtergrond, Belleman et al. 2023). Het is interessant om te volgen of en hoe deze voorbeelden terugkomen in de publieke opinie en hoe ze door mensen worden geïnterpreteerd en beleefd. Uit onderzoek blijkt immers dat als mensen dit niet langer beschouwen als op zichzelf staande incidenten, maar als kenmerken van de manier waarop de Nederlandse politiek en het bestuur functioneren, dit invloed kan hebben op het vertrouwen in de politiek op zowel de middellange als lange termijn (vgl. Van der Meer 2017).⁶

Meerderheid redelijk tevreden met het functioneren van de democratie

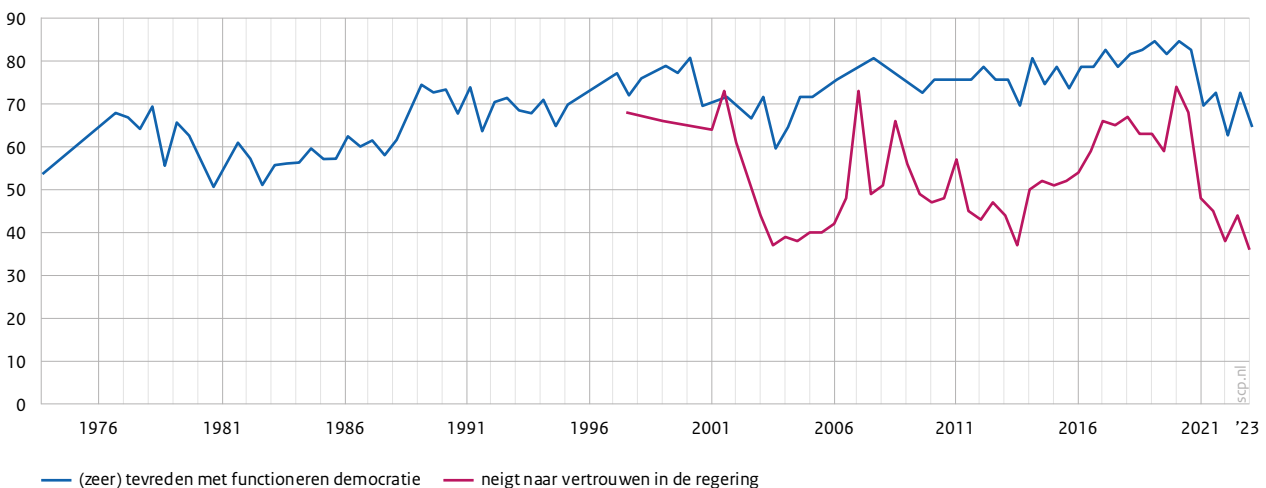
Hierboven zagen we dat sommige zorgen over de politiek (op termijn) ook iets kunnen zeggen over het politieke systeem als zodanig of over het functioneren van de democratie. Gemiddeld genomen is en blijft een meerderheid echter redelijk tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. In de winter van 2022/2023 is 66% van de Nederlanders zeer (8%) of redelijk (58%) tevreden met de democratie, 26% is niet zo tevreden en 9% is helemaal niet tevreden. Daarmee is de tevredenheid met de democratie aanzienlijk groter dan het vertrouwen in de politiek.

Hoe gaat het met Nederland?

In een eerder COB onderzochten we de redenen voor deze (on)tevredenheid. De belangrijkste redenen om tevreden te zijn met het functioneren van de democratie is dat iedereen mag stemmen bij verkiezingen en er vrijheid van meningsuiting is. De meestgenoemde reden om niet tevreden te zijn met het functioneren van de democratie gaat over de praktische uitwerking ervan: de politiek. Klachten gaan er enerzijds over dat politici niet luisteren naar de bevolking (iets wat voor velen de kern is van democratie) en anderzijds over de inrichting van de politiek: het grote aantal partijen, de coalitievorming en de fractiediscipline (COB 2022|1: 37-40).

Op basis van gegevens van de Eurobarometer lieten we in COB 2022|2 (p. 35) zien dat de tevredenheid met de democratie in 2021 en begin 2022 daalde, hand in hand met het gedaalde vertrouwen in de politiek. Na een kleine opleving van dat vertrouwen en het aandeel dat tevreden is met het functioneren van de democratie in de winter van 2022/2023 (zie COB 2023|1), zijn die percentages in het voorjaar van 2023 (mei/juni) weer vergelijkbaar laag als een jaar geleden. 64% van de ondervraagden toont zich tamelijk of zeer tevreden met de democratie, 36% heeft voldoende vertrouwen in de regering.

Figuur 1.5 Tevredenheid met democratie en vertrouwen in de regering, bevolking van 15+, 1973-2023 (in procenten)^a



a Weergegeven is het aandeel dat (zeer) tevreden is met het functioneren van de democratie (andere antwoordopties waren: ontevreden en zeer ontevreden) en het aandeel dat zegt te neigen naar vertrouwen in de regering (andere opties waren: neigt naar niet vertrouwen).

Bron: Eurobarometer 1973-mei/juni 2023

Vriendjespolitiek is volgens burgers een breed voorkomend verschijnsel

Het vertrouwen in de politiek ligt in Nederland doorgaans hoger dan in de meeste andere Europese landen. Dat komt doordat Nederland in vergelijking met andere landen een goede basis voor vertrouwen heeft, met een proportioneel kiesstelsel, een (ook in de ogen van burgers) stabiel openbaar bestuur en weinig corruptie (Van der Meer en Hakhverdian 2017). Toch bleek eerder dit jaar uit ander SCP-onderzoek dat veel Nederlanders denken dat ambtenaren zich zo nu en dan of zelfs vaak schuldig maken aan vriendjespolitiek (Van Noije et al. 2023: 110). Om beter te begrijpen wat mensen verstaan onder vriendjespolitiek en aan welke situaties ze denken, hebben we deze stelling nog eens voorgelegd⁷ en mensen gevraagd hun antwoord erop toe te lichten. In april 2023 denkt 47% dat vriendjespolitiek vrij vaak of bijna altijd voorkomt, 37% denkt dat het zo nu en dan voorkomt en 7% dat het zelden voorkomt. Bijna niemand denkt dat vriendjespolitiek nooit voorkomt. 10% geeft aan het niet te weten.

Mensen die voorbeelden geven van vriendjespolitiek denken daarbij vooral aan drie typen situaties: het verlenen van (bouw)vergunningen, het verdelen van baantjes of posities (waaronder ook valt dat mensen elkaar de hand boven het hoofd houden om een positie niet te verliezen) en ten slotte het meer algemene

Hoe gaat het met Nederland?

‘elkaar iets gunnen’, ‘voor wat hoort wat’ en ‘als ik jouw steun, dan steun jij mij’. In de antwoorden vallen verder drie dingen op.

Ten eerste dat mensen niet (alleen) aan ambtenaren denken als ze deze vraag invullen. Als mensen voorbeelden noemen, verwijzen ze ook regelmatig naar (lokale) politici en bestuurders. Voorbeelden uit de gemeentepolitiek zijn De Mos en Van Rey; een vaker genoemd landelijk voorbeeld is de mondkapjesdeal (van Van Lienden en het ministerie van VWS tijdens de coronacrisis). Sommige mensen zeggen dat ze denken dat het op lokaal niveau vaker voorkomt dan landelijk.

‘Zo af en toe komt er eens iets in het nieuws, maar het is niet op grote schaal: de zaak De Mos, de zaak Van Rey.’ (man, 56 jaar, hbo)

‘Heb een vriend gehad die wethouder was, en hij kon mij te allen tijde helpen.’ (man, 66 jaar, mbo)

In het verlengde hiervan valt op dat mensen vriendjespolitiek zien als onderdeel van de politiek-bestuurlijke cultuur. Iemand noemt dit het ‘old boys network’ en ‘ons-kent-ons’. Onderdeel van het sluiten van compromissen (wat in Nederland belangrijk is) is een mentaliteit van ‘voor wat, hoort wat’, waarbij mensen elkaar dingen gunnen. Vooral mensen die denken dat vriendjespolitiek (zeer) vaak voorkomt, geven blijk van bredere politieke onvrede: ze zien vriendjespolitiek als verklaring waarom sommige dingen lopen zoals ze lopen in Nederland.

‘Het is een ons kent ons cultuur, allemaal dezelfde kring van hoge ambtenaren, burgemeesters en beroeps politiciers.’ (vrouw, 57 jaar, vmbo)

‘Dat komt zo op mij over. Als ik soms hoor dat bijv. Schiphol boven de boeren gaat bv.’ (vrouw, 67 jaar, hbo)

Ten derde valt op dat een deel van de mensen vriendjespolitiek ziet als een algemeen verschijnsel dat overal voorkomt. Niet iedereen vindt dat kwalijk: het is menselijk en ook wel functioneel om mensen die je kent en vertrouwt eerst te vragen. Het hoort erbij en zal altijd wel voorkomen.

‘In welk vakgebied gebeurt dit nu niet. Soms is het niet eens vriendjespolitiek maar is het een kwestie van onderling gunnen. Jij doet wat voor mij dan doe ik wat voor jou. Kijk maar naar de zaak De Mos in Den Haag. Je kunt niet altijd recht op het lijntje lopen en soms wringt het een beetje. Daar is in mijn beleving niks mis mee zolang het maar in de juiste verhouding gaat.’ (man, 69 jaar, hbo)

‘Ik zie het op mijn eigen werk al dat hoger geplaatste functionarissen andere bedrijven/ondernemers voortrekken, collega’s een hand boven het hoofd houden en elkaar indekken. Dat zal in de politiek echt niet anders zijn.’ (vrouw, 27 jaar, hbo)

‘Dat gebeurt toch op vrijwel elke werkvloer wel eens?’ (man, 38 jaar, mbo)

Mensen die voorbeelden van vriendjespolitiek noemen, hebben die meestal uit de media. Sommigen hebben het van horen zeggen, bijvoorbeeld via vrienden die ambtenaar zijn. Een paar mensen geven aan dat ze zelf voorbeelden van vriendjespolitiek hebben meegemaakt.

Mensen die denken dat vriendjespolitiek zelden of nooit voorkomt, zeggen vaak het tegenovergestelde: ze zijn zelf ambtenaar of kennen ambtenaren en zien geen voorbeelden van vriendjespolitiek. Of denken dat het niet voorkomt, omdat ze er weinig over lezen in de media. Sommigen zeggen er vertrouwen in te hebben dat ambtenaren integer zijn.

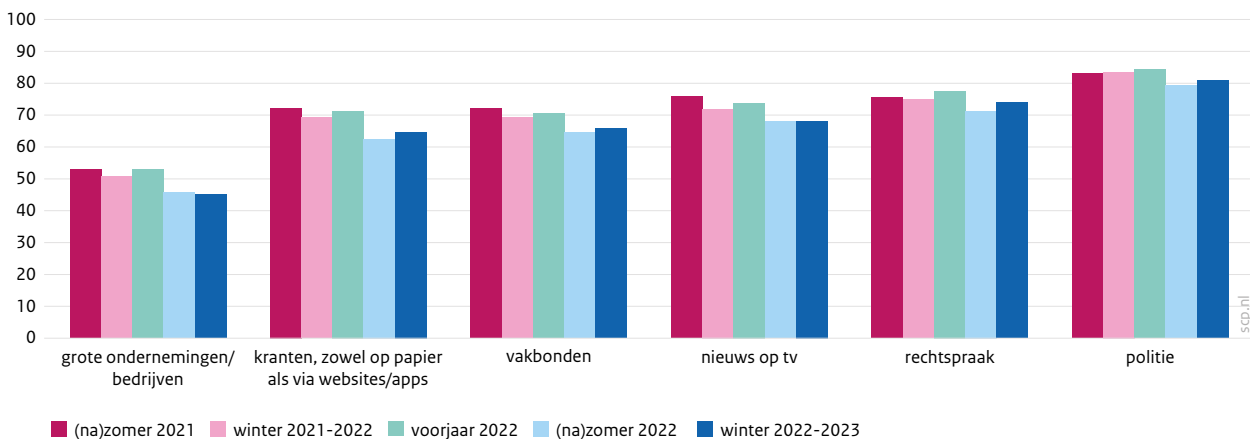
Hoe gaat het met Nederland?

De bevinding dat een betrekkelijk groot deel van de Nederlanders denkt dat ambtenaren zich regelmatig of vaker schuldig maken aan vriendjespolitiek, moeten we dus breed interpreteren, zo blijkt uit de open antwoorden. Het gaat lang niet alleen over ambtenaren, maar ook over politici en bestuurders, en is voor sommigen zelfs een nog algemener verschijnsel. Van Noije et al. (2023) laten zien dat de percepties over de aanwezigheid van vriendjespolitiek en corruptie samenhangen met het vertrouwen in de regering. Des te negatiever mensen zijn over de integriteit van ambtenaren, des te lager hun vertrouwen in de regering is. Die samenhang verdwijnt als wordt gecontroleerd voor andere factoren voor vertrouwen, zoals percepties van responsiviteit, eerlijke behandeling en effectiviteit van de overheid. Dat betekent dat die factoren nóg sterker samenhangen met politiek vertrouwen dan ambtelijke integriteit (en percepties van vriendjespolitiek hangen ook sterk met die andere oordelen over de politiek samen). Aanhangers van BBB en PVV/JA12/FvD denken vaker dat er sprake is van vriendjespolitiek en corruptie dan aanhangers van de coalitiepartijen en van PvdA/GroenLinks. Mensen met basisonderwijs of vmbo als opleiding zien vaker vriendjespolitiek dan hbo/wo-opgeleiden.

Vertrouwen in politiek en ondernemingen lager dan in nieuws, politie en rechtspraak

Het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer is lager dan in niet-politieke instituties; alleen het vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven is ook laag (zie [figuur 1.6](#)). In de winter van 2022/2023 heeft 45% vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven, dat aandeel is vergelijkbaar met de (na)zomer van 2022. Mensen die weinig vertrouwen hebben in grote ondernemingen vinden dat zij te veel gericht zijn op hun eigenbelang (het maken van winst, bonussen) en te weinig bijdragen aan het algemeen belang (zie COB 2023|1: 18 voor een uitgebreide analyse van het vertrouwen in grote ondernemingen). Ongeveer twee derde van de Nederlanders heeft voldoende vertrouwen in kranten, vakbonden en het nieuws op tv. Het vertrouwen in rechtspraak en politie is hoger dan dat in de politiek en ondernemingen: respectievelijk 74% en 81% geeft een voldoende.

Figuur 1.6 Institutioneel vertrouwen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)^a



a Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen op een schaal van 1 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). Mensen konden ook aangeven het niet te weten; dat antwoord is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

Samenleven als punt van zorg én trots

De manier waarop mensen in ons land met elkaar omgaan, is een veelgenoemd maatschappelijk probleem én punt van trots (zie [tabel 1.1](#) en [tabel 1.4](#)), al noemen meer mensen het onderwerp als probleem (30%) dan als sterk punt (20%).⁸ Bijna een derde van de mensen die de manier van samenleven als een van de grootste

Hoe gaat het met Nederland?

problemen bestempelen, noemt het thema ook als positief punt. Als illustratie van deze dubbelheid geven we een citaat van iemand die vindt dat het evenveel de goede als de verkeerde kant opgaat met Nederland:

‘(...) Er is in onze maatschappij een tweedeling aan het ontstaan met verruwing van de wijze waarop mensen met elkaar omgaan en weinig begrip voor elkaars mening/standpunt. Anderzijds zie ik dat steeds meer mensen moeite hebben met die verruwing en de vaak korte lontjes van mensen. Onze maatschappij wordt individualistischer maar anderzijds zie ik dat er nog tal van mensen zijn die bereid zijn om anderen te helpen (denk bijvoorbeeld aan het vele vrijwilligerswerk dat wordt verricht.’ (man, 71 jaar, hbo)

In deze paragraaf gaan we in op de verhouding tussen samenleven als probleem en samenleven als trots. Wat zijn de meestgenoemde punten van zorg als we mensen vragen naar de grootste problemen van Nederland? Hoe oordelen mensen verder over het samenleven als we ze enkele stellingen voorleggen? Wat benoemen ze als positieve punten? En hoe kunnen we dat met elkaar rijmen?

Zorgen over achteruitgang normen en waarden, polarisatie en verharding

Bij samenleven als maatschappelijk probleem gaat het vaak over zorgen over de mentaliteit en normen en waarden van Nederlanders (zie [tabel 1.1](#) voor de subcategorieën). Mensen vinden dat er veel geklaagd wordt in Nederland, ze ervaren vervagende normen en waarden, onverschilligheid naar elkaar en vinden dat mensen elkaar niet in hun waarde laten. Ook noemen sommige mensen dat er te veel aandacht is voor complotdenkers en het ‘wokisme’. We leggen mensen ook een stelling voor over de ontwikkeling in normen en waarden. Driekwart ziet het daarmee meer de verkeerde dan goede kant opgaan: in de winter van 2022/2023 vindt 73% dat de normen en waarden in Nederland achteruitgaan (volgens 6% gaan ze de goede kant op, volgens 14% blijven ze ongeveer gelijk). Dat een meerderheid vindt dat het de verkeerde kant opgaat met de normen en waarden is een constante. Uit het SCP-onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland blijkt dat al sinds 1975 een meerderheid vindt dat de normen en waarden achteruitgaan (vgl. COB 2018|3).

‘Normen en waarden vervagen, geen respect naar elkaar toe. Het gevoel dat er verschillende kampen ontstaan in het land en niemand heeft daar grip op.’ (vrouw, 65 jaar, mbo)

Ook noemen mensen een gebrek aan saamhorigheid. Hier wijzen ze vaak op polarisatie: ze geven aan dat Nederlanders meer verdeeld raken en ervaren dat er meer tegengestelde visies zijn. In COB 2022|2 zagen we al dat driekwart van de Nederlanders denkt dat verschillen van mening over maatschappelijke kwesties steeds groter worden. Uit verschillende langlopende onderzoeken blijkt niet dat meningen steeds meer uit elkaar komen te liggen en dat groepen met verschillende opvattingen niet meer tegenover elkaar komen te staan. Maar mensen ervaren dat wel zo en als reden dragen ze aan dat ze verharding zien in het debat: ze vinden dat mensen niet meer naar elkaar luisteren, zich ingraven in het eigen gelijk en dat er weinig respect is in de dialoog.

‘Nederland polariseert. Alles is zwart en wit, er is geen ruimte meer voor grijs. Mensen staan elkaar naar het leven vanwege een mening. Mensen komen moeilijk rond en uiten hun onvrede op een verkeerde manier. Het huidige kabinet lijkt onvoldoende te doen aan de kwaliteit van leven van veel Nederlanders.’ (man, 31 jaar, hbo)

Verder geven mensen aan nog maar weinig begrip naar elkaar te zien, weinig gevoel van eenheid en weinig solidariteit.

‘Er is weinig verdraagzaamheid meer. De maatschappij wordt steeds harder. We krijgen steeds meer dingen opgelegd. Het sociale leven lijkt steeds meer te verdwijnen.’ (vrouw, 43 jaar, hbo)

Hoe gaat het met Nederland?

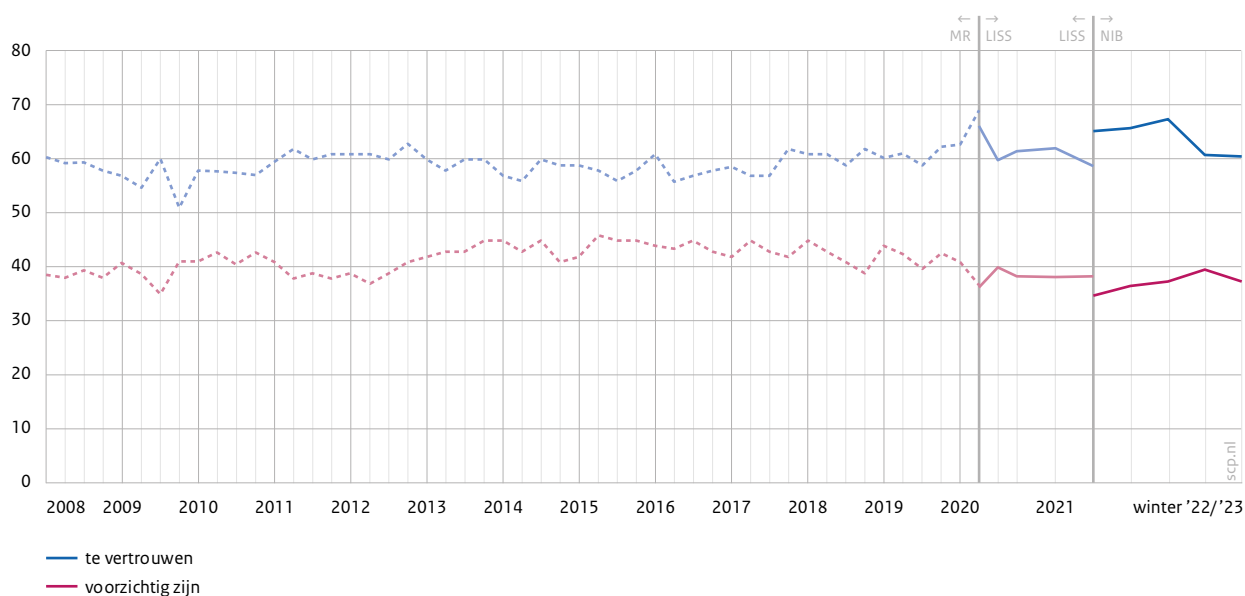
Sommigen spreken ook van radicalisering in de samenleving. Er zijn ook veel zorgen over het gebrek aan respect en verharding in de omgangsvormen. Mensen spreken hier over ervaren toegenomen agressiviteit, korte lontjes, asociaal gedrag en onbeschoftheid bij online gedrag. Ook wordt een aantal keren grensoverschrijdend gedrag genoemd. Daarnaast hekelen mensen de ieder-voor-zichmentaliteit, individualisering en vinden ze dat er te weinig aandacht is voor elkaar.

‘Nederlanders in zijn algemeenheid zijn egoïstischer en asociaal aan het worden. We moeten veel meer rekening houden met elkaar en veel meer open staan voor elkaars mening en standpunt. En niet zomaar meelopen met mensen die zich overal tegen afzetten en ons tegen elkaar uitspelen. Dan wordt dit een eng land.’ (man, 50 jaar, mbo)

Meerderheid tevreden over samenleving en vertrouwen in medemens

Bovenstaande zorgen schetsen een somber maatschappijbeeld. Toch zijn de meeste mensen positief over het samenleven in Nederland als we ze enkele stellingen over het samenleven en vertrouwen in de medemens voorleggen. 73% geeft in de winter van 2022/2023 een voldoende als ze gevraagd wordt een cijfer te geven aan de Nederlandse samenleving (gemiddeld geven mensen een 6,1). Die tevredenheid is minder dan met het eigen leven, maar meer dan die met de politiek. In de winter van 2022/2023 vindt 61% dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn. Dat was in de (na)zomer van 2022 ook al zo en is iets lager dan in eerdere metingen in 2021 en 2022 (in de winter van 2021/2022 was dat nog 66%). Ruim een derde (37%) vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Over een langere periode bezien, is het sociaal vertrouwen al jaren stabiel (zie ook [figuur 1.7](#)).

Figuur 1.7 Opvattingen over vertrouwen in anderen, bevolking van 18+, 2008-winter 2022/2023 (in procenten)^a



a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens in MR/LISS en helemaal oneens in NIB) tot 5 (zeer eens in MR/LISS en helemaal eens in NIB) in antwoord op de stellingen: 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' en 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'. De percentages 'eens' tellen samen met (de niet getoonde) oneens en neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. In deze figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021). Voor een toelichting op de methodologische trendbreuken, zie COB 2022|1.

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2023

Hoe gaat het met Nederland?

Maatschappelijke trots over samenleven in nabijheid, openheid en hulpvaardigheid

Het hoge niveau van sociaal vertrouwen en het gemiddelde rapportcijfer voor de Nederlandse samenleving stroken niet met de vele zorgen die mensen uiten over de manier van samenleven. Toch zien we dat mensen de manier van samenleven ook regelmatig noemen als positief punt van Nederland. Mensen die dat doen, zeggen dat Nederland een open samenleving is, ze ervaren tolerantie en acceptatie van mensen die anders zijn, zien vooruitgang in deze acceptatie en vinden dat Nederland een land is dat verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid hoog in het vaandel heeft. Nederlanders worden in deze antwoorden gekarakteriseerd als vriendelijk, ruimdenkend, nuchter en vooruitstrevend.

Ook noemen mensen het verenigingsleven en vrijwilligerswerk als positieve punten. Hierbij speelt nabijheid een rol; zo worden burenhulpinitiatieven genoemd, net als zorg en oog hebben voor mensen met wie het minder gaat en acties voor minderbedeelden. Ook genoemd worden de goede omgang met elkaar in de buurt, met vrienden, familie en de waargenomen inzet voor anderen. Mensen zien dicht bij huis dat mensen wat voor elkaar over hebben en benoemen saamhorigheid op lokaal niveau. Dat verschil in waardering voor het samenleven in Nederland als geheel en in de nabije leefwereld zagen we eerder. In COB 2021|4 is specifiek gevraagd naar hoe goed mensen in Nederland en in de buurt met elkaar samenleven. Het samenleven in Nederland kreeg toen gemiddeld amper een voldoende (5,9; twee derde gaf een voldoende). Over het samenleven in de eigen buurt was men veel positiever: mensen gaven daar ruim een 7 voor, negen op de tien deelden een voldoende uit.

Minder ervaren polarisatie in eigen kring

We zien ook dat deze nabijheid een rol speelt bij de ervaren polarisatie. Bij de veelgenoemde maatschappelijke zorg dat meningsverschillen toenemen, er een gebrek aan dialoog is en een onwil om naar elkaar te luisteren, kwamen in open antwoorden en groepsgesprekken (zie COB 2022|2) vooral voorbeelden naar voren uit het maatschappelijk en politiek debat zoals via de media vernomen. Gevraagd naar hoe mensen polarisatie in hun directe leefwereld beleven, geven veel mensen te kennen dat polarisatie naar hun idee vaak elders gebeurt. Heftige meningsverschillen waren er vaak niet met familie, vrienden en collega's. Deelnemers aan focusgroepen gaven hiervoor als verklaring dat mensen in hun nabijheid fatsoenlijk met elkaar omgaan, er met respect over verschil van mening wordt gesproken, en dat ze politieke discussies ook wel vermijden. Ook geven mensen aan dat ze zich in een 'bubbel' van gelijkgestemden bevinden en dat discussies daarom minder intens zijn. Al merkten mensen op dat polarisatie wel degelijk dichtbij kan komen als het persoonlijk wordt. En zeker bij discussies over vaccineren tegen corona heeft dat bij sommigen zeker wel tot conflicten of spanningen geleid in de eigen kring (vgl. COB 2022|2). Maar al met al was er brede consensus dat de ervaren polarisatie en verharding in de samenleving vooral in de politiek en in het publieke debat in de (sociale) media plaatsvinden, en dan vooral online. Ook was er consensus dat mensen in Nederland elkaar helpen, wat wordt geïllustreerd met een citaat van iemand die vindt dat Nederland de goede kant opgaat:

'Tegenover de stroom van ellende, beschimpingen en bedreigingen op Internet bestaat er nog steeds een grote groep mensen die het goede zoekt. Zoveel mensen die zich om anderen bekommeren in vrijwilligerswerk en anderszins. Die zich met hart en ziel inzetten voor een betere wereld. Daarnaast heeft de overheid veel verknoeid in jarenlang beleid, maar ook daar is een sterke tegenbeweging zichtbaar. Ik blijf hopen dat rechtvaardigheid en de menselijkheid overwinnen en er een kentering komt.' (vrouw, 74 jaar, wo)

Zorgen over asielbeleid en -opvang

Zorgen over immigratie en integratie vormen al vijftien jaar (en meer) een constante in de Nederlandse publieke opinie, al verschilt het per periode of deze zorgen meer op de voorgrond of achtergrond staan. Tijdens de vluchtelingencrisis in 2015 en 2016 stond het thema met stip op nummer één als belangrijkste maatschappelijk probleem: meer dan 60% noemde het onderwerp toen spontaan (zie o.a. COB 2016|2). Tijdens de coronacrisis raakte het thema weer wat meer naar de achtergrond, maar sinds de (na)zomer van

Hoe gaat het met Nederland?

2022 staat het weer hoog op de publieke agenda door de (toegenomen) aantallen asielzoekers en de problemen met de asielopvang in Ter Apel (COB 2023|1: 22).⁹ De zorgen over immigratie en asielbeleid blijven ook in de winter van 2022/2023 prominent op de publieke agenda staan. Mensen vinden dit niet alleen een belangrijk binnenlands vraagstuk, maar zien het ook als thema voor de EU (zie hoofdstuk 2).

De meeste zorgen gaan erover dat het aantal asielzoekers te hoog is voor Nederland en er problemen zijn om iedereen op te vangen (mensen verwijzen daarbij naar de [woningnood](#)). Ook delen sommigen het gevoel dat de 'eigen bevolking' gediscrimineerd wordt in 'eigen' land (in de wetenschappelijke literatuur wordt deze ideologie 'nativisme' genoemd; daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen 'echte Nederlanders' en anderen die volgens hen nooit 'echt Nederlands' kunnen worden, Kešić en Duyvendak 2019, zie COB 2022|2). Wat opvalt, is dat ook de zinsnede dat Nederland 'vol' is weer vaker terugkomt in open antwoorden en dat wordt vaak (maar niet alleen) in verband gebracht met immigratie en bevolkingsgroei.¹⁰ Enkele voorbeelden van hoe immigratie terugkomt in open antwoorden:

'Te veel immigratie (mensen die echt hulp nodig hebben prima, maar niet met dure telefoons en dikke jassen binnenkomen en dan commentaar leveren dat dingen niet goed geregeld zijn. Ze krijgen gratis kost en inwoning (en ZORG!). Nederlanders mogen het uitzoeken.'
(vrouw, 62 jaar, lbo)

'Structureel woningtekort, onbeheersbare toestroom migranten, NL raakt overvol.'
(man, 75 jaar, wo)

'De immigranten moeten zich beter aanpassen en er is niet onbeperkt plek voor immigranten. Wanneer er zoveel mensen vanuit het buitenland naar NL komen moeten we ze ook goed kunnen opvangen, maar daar is gewoon geen ruimte voor. Immigrant die naar NL komen krijgen voorrang op woningen ten opzichte van mensen die al lang in NL wonen en al 10 jaar staan ingeschreven voor een sociale huurwoning. Ik bedoel dit niet discriminerend.'
(vrouw, 77 jaar, mavo)

Anderen zijn juist bezorgd over toenemend racisme, haat jegens immigranten of maken zich zorgen over wat de problemen in de opvang betekenen voor het welzijn van vluchtelingen.

Uit een gesloten enquêtevraag wordt duidelijk dat 61% van de Nederlanders in de winter van 2022/2023 vindt dat Nederland niet meer vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet (zie [tabel 1.6](#)). Dat aandeel is hoger dan een jaar geleden (53% in winter 2021/2022). 11% vindt dat Nederland wel meer vluchtelingen op moet nemen (een jaar geleden was dat 16%). Vanwege veranderingen in de manier van data verzamelen in 2020 kunnen we die percentages niet zonder meer vergelijken met eerder. Maar ook in eerdere metingen (2004-2019) zagen we dat de meerderheid (bijna 60%) van de Nederlanders het oneens was met de stelling dat Nederland meer vluchtelingen moet opnemen dan het nu doet (en rond de 13% eens) (vgl. COB 2019|1: 29).

In [tabel 1.6](#) zien we hoe groepen verschillen in hun oordeel over het opnemen van vluchtelingen. De grootste verschillen zien we naar partijvoorkeur. Aanhangers van PVV/FvD/JA21 en van de BBB zijn veel vaker dan kiezers van andere partijen tegen het opnemen van meer vluchtelingen, in mindere mate geldt dat ook aanhangers van de VVD. Aanhangers van D66 en PvdA/GroenLinks zijn juist vaker voor het opnemen van meer vluchtelingen. In vergelijking met een jaar geleden vinden aanhangers van deze partijen dat wel minder vaak. Met dit onderzoek kunnen we niet zeggen of deze verandering komt doordat de opvattingen van deze kiezers zijn veranderd of doordat de stemintenties zijn veranderd. Onder aanhangers van de VVD en de rechtse oppositiepartijen bleef de steun voor deze stelling gelijk.¹¹

Ook tussen leeftijdsgroepen zijn er verschillen bij deze stelling. De jongste groep (tot 35 jaar) vindt minder vaak dat er niet meer vluchtelingen moeten worden opgenomen, de oudste groep (vanaf 55 jaar)

Hoe gaat het met Nederland?

juist iets meer. En basisonderwijs- en vmbo-opgeleiden vinden meer dan andere opleidingsgroepen dat er niet meer vluchtelingen moeten worden opgenomen, bij hbo/wo-opgeleiden is dat juist minder.

Tabel 1.6 Oneens met de stelling ‘Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet’, bevolking van 18+, winter 2021/2022 en winter 2022/2023 (in procenten)^{a, b}

	winter 2021-2022	winter 2022-2023
allen	53	61
man	59	61
vrouw	48	60
18-34 jaar	52	54
35-54 jaar	52	59
≥ 55 jaar	56	66
basisonderwijs, vmbo	65	75
havo/vwo, mbo	59	64
hbo, wo	41	49
stemintentie:		
VVD	73	72
D66	24	34
CDA/CU	43	52
PvdA/GroenLinks	23	35
PvdD/SP	48	52
PVV/FvD/JA21	90	89
BBB	-	91
niet-stemmen	67	75

a Aandeel dat het (helemaal) oneens is met de stelling ‘Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.’ Andere antwoordopties waren (helemaal) eens, niet eens, niet oneens en ‘geen antwoord’.

b Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie). In de winter van 2021/2022 waren er voor BBB te weinig observaties (< 50) om betrouwbare informatie te presenteren; dat geven we aan met -.

Bron: NIB november 2021-februari 2022 en november 2022-februari 2023

We leggen in de enquête ook twee stellingen voor over de aanwezigheid van immigranten en verschillende culturen in Nederland (zie [tabel 1.7](#)). Dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten wordt in de winter van 2022/2023 gesteund door een derde (33%), maar 41% is het hiermee oneens. Ook geeft de helft (55%) aan dat verschillende culturen een aanwinst zijn voor de samenleving (18% is het hiermee oneens). Die aandelen zijn vergelijkbaar met eerdere metingen.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.7 Opvattingen over immigratie en vluchtelingen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)^a

		(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022-2023
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	44	41	44	40	41
	eens	29	31	28	32	33
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	17	19	18	18	18
	eens	56	53	57	55	55
Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.	oneens	.	53	.	.	61
	eens	.	16	.	.	11

a De aandelen neutraal en weet niet zijn weggelaten. Vetgedrukte percentages geven aan dat het aandeel significant ($p < 0,01$) afwijkt van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

Wonen: zorgen over het tekort aan betaalbare woningen

22% noemt spontaan de woningmarkt als maatschappelijk probleem (zie tabel 1.1). In COB 2023|1 (p. 37-40) hebben we hieraan uitgebreid aandacht besteed. Mensen maken zich zorgen over het tekort aan betaalbare en passende huur- en koopwoningen, waardoor het vooral voor jongeren en starters moeilijk is een huis te vinden. Oorzaken hiervoor zijn in de ogen van burgers de bevolkingsgroei als gevolg van immigratie, dat er te weinig wordt gebouwd (onder meer vanwege de stikstofcrisis en de hoge kosten van bouwmaterialen) en dat er voor ouderen te weinig passende huizen zijn waardoor zij niet kunnen doorstromen en de woningmarkt vastloopt. Het onderwerp roept bij sommige mensen behoorlijk wat boosheid of frustratie op. De overheid wordt aangewezen als schuldige, vooral door diegenen die de komst van asielzoekers zien als oorzaak van het woningtekort. Zij vinden dat de overheid te weinig doet voor mensen die hier geboren zijn en voorrang geeft aan nieuwkomers, zoals we zagen in de citaten bij de vorige paragraaf en die hieronder:

‘En vooral de woningbouw is ook een probleem. Er zijn veel te weinig woningen. Zowel door de (zogenaamde) stikstofproblemen en te grote instroom van asielzoekers. Ik zou niet weten hoe mijn kinderen nog een woning kunnen kopen voor een beetje normale prijs in de toekomst.’
(man, 52 jaar, hbo)

Meerderheid vindt dat klimaatverandering actie vergt, ook kritiek op stikstofbeleid

We vroegen mensen ook naar hun houdingen over klimaatverandering en klimaatmaatregelen. 95% denkt dat het (zeker of waarschijnlijk zo is) dat het klimaat de afgelopen honderd jaar is veranderd. In de winter van 2022/2023 schrijft 68% van de Nederlanders klimaatverandering (vooral of helemaal) toe aan de mens. Driekwart (74%) van de Nederlanders vindt dat de mensheid snel in actie moet komen tegen klimaatverandering (9% is het daarmee oneens, 17% neemt een middenpositie in).

Mensen die klimaat en milieu als maatschappelijk probleem zien, noemen naast klimaatverandering en milieuvervuiling, ook vaak stikstof. Daarbij wijzen sommigen naar de in hun ogen overdreven aandacht voor stikstofreductie (en vinden dat boeren daar de dupe van zijn), anderen vinden juist dat de stikstofproblematiek steeds vooruitgeschoven wordt. In bredere zin geeft een deel van de Nederlanders aan dat de aandacht voor en daadkracht in de klimaataanpak onvoldoende is, anderen vinden juist dat er overdreven en eenzijdige aandacht voor klimaatverandering is.

‘Er is logischerwijs te veel focus op het oplossen van korte termijnproblematiek, waardoor lange termijnproblematiek op dit moment onvoldoende wordt belicht. Denk hierbij aan: energie, wonen en stikstof, terwijl klimaatproblematiek onvoldoende aandacht krijgt.’ (man, 27 jaar, wo)

Hoe gaat het met Nederland?

‘Omdat er over veel problemen te veel getwijfeld wordt. Er moet een betere leiding komen zodat de mensen weten waar ze aan toe zijn. Ze pakken de boeren aan terwijl er heel veel andere dingen zijn die het klimaat meer bederven zoals vliegtuigen en auto’s, luchtverontreiniging van fabrieken e.d.’ (vrouw, 72 jaar, mavo)

De groep die vindt dat er te veel aandacht is, is wel in de minderheid. In de winter van 2022/2023 geeft een kwart (24%) aan zich boos te maken over de aandacht voor het klimaat. Ruim de helft (54%) is het niet eens met de stelling ‘Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn die opgelost moeten worden’ (en 23% neemt een middenpositie in). Enkelen geven aan dat klimaatproblematiek internationaal moet worden aangepakt en niet alleen in Nederland. Dit thema komt terug in hoofdstuk 2 waarin we bespreken aan welke thema’s de EU volgens burgers meer of juist minder aandacht zou moeten besteden. Opvallend is daar dat klimaat op beide lijstjes staat. Enerzijds wordt het gezien als thema waarop bij uitstek internationale samenwerking nodig is, bijvoorbeeld in EU-verband. Anderzijds zijn er mensen die met de regels voor natuur en stikstof in gedachten vinden dat de EU op dit gebied juist minder zou moeten doen.

Meningsverschillen over aandacht voor klimaat en noodzaak klimaatactie

In [tabel 1.8](#) zien we hoe groepen verschillen in opvattingen over de prioriteit die klimaatbeleid moet hebben. De grootste verschillen zijn naar opleiding en partijvoorkeur. Hbo/wo-opgeleiden vinden vaker dat de mensheid snel in actie moet komen, net als aanhangers van D66, PvdA/GroenLinks, PvdD/SP. Aanhangers van PVV/FvD/JA21 en van de BBB vinden dat minder vaak. Bij de vraag of mensen zich boos maken over de aandacht voor het klimaat zien we verschillen in alle groepen. Vrouwen maken zich hier minder vaak boos over. Ook de jongste groep (tot 35 jaar) geeft minder vaak aan zich boos te maken over de aandacht, de oudste groep (vanaf 55 jaar) juist meer. Onder basisonderwijs- en vmbo-opgeleiden is de groep die vindt dat er te veel aandacht is voor klimaat groter, onder hbo/wo-opgeleiden kleiner. Aanhangers van PVV/FvD/JA21, van BBB en niet-stemmers vinden veel vaker dan gemiddeld dat er te veel aandacht uitgaat naar het klimaat. Dit sluit aan bij onderzoek van Jacobs et al. (2021: 110), waaruit blijkt dat aanhangers van rechtse partijen, zoals PVV en JA21, klimaatbeleid vaker te ver vinden gaan, en dat aanhangers van linkse partijen een vergaand klimaatbeleid willen.

In verdiepend onderzoek naar maatschappelijk onbehagen (Geurkink en Miltenburg 2023) zien we dat zowel mensen die vinden dat er te weinig klimaatmaatregelen worden genomen als mensen die vinden dat er te veel wordt gedaan, een sterker gevoel van onbehagen hebben. Dat het thema klimaat om heel verschillende redenen tot zorgen leidt, zagen we hierboven al. Hoewel uit de genoemde maatschappelijke zorgen uit [tabel 1.1](#) niet altijd is op te maken of iemand voor of tegen klimaatmaatregelen is, geven opmerkingen als enerzijds ‘klimaatgedram’, ‘stikstofgezeur’, ‘zogenaamde stikstofcrisis’ en anderzijds ‘laks met klimaatcrisis’, ‘negeren klimaat’ en ‘klimaatbeleid gaat te langzaam’ duidelijk blij van de verschillende politiek-inhoudelijke inkleuringen van klimaatonvrede.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.8 Opvattingen over klimaat naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^a

	vindt dat de mensheid snel in actie moet komen tegen klimaatverandering ^b	maakt zich boos over aandacht voor het klimaat ^c
allen	74	24
man	72	27
vrouw	76	21
18-34 jaar	75	19
35-54 jaar	72	23
≥ 55 jaar	74	27
basisonderwijs, vmbo	68	36
havo/vwo, mbo	65	27
hbo/wo	84	13
stemintentie:		
VVD	73	29
D66	93	5
CDA/CU	77	15
PvdA/GroenLinks	96	10
PvdD/SP	87	13
PVV/FvD/JA21	42	53
BBB	53	44
niet-stemmen	68	43

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

b Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling 'De mensheid moet zo snel mogelijk in actie komen om klimaatverandering tegen te gaan, anders is het te laat'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

c Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling 'Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn die opgelost moeten worden'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Overige thema's: zorg, onderwijs en vrijheid van meningsuiting

Thema's als gezondheidszorg en onderwijs staan lager op de lijst met veelgenoemde maatschappelijke problemen dan de hiervoor besproken thema's. Voor onderwijs geldt dat al langer, voor gezondheidszorg was dat kortgeleden totaal anders. Nog maar twee jaar geleden domineerde corona de lijst met maatschappelijke problemen en bepaalden de coronaontwikkelingen de blik op het land (vgl. COB 2020|4).

Gezondheidszorg en onderwijs: goede kwaliteit, maar zorgen over personeel en kosten

Als de gezondheidszorg in de winter van 2022/2023 wordt genoemd als probleem, gaat het over de ontstane verdeeldheid in de samenleving over vaccineren en het corona- en vaccinatiebeleid. Andere problemen in de gezondheidszorg gaan over personeelstekorten, bezuinigingen, wachtlijsten, de te hoge werkdruk en lage salarissen in de gezondheidszorg. Ook maken mensen zich zorgen over het zorgstelsel: de marktwerking, de rol van de zorgverzekeraars en de hoge kosten. Enkelingen noemen ook dat er te weinig aandacht is voor preventie in de gezondheidszorg (zoals bevorderen gezonde levensstijl). Deze ongerustheid gaat niet alleen over de medische gezondheidszorg, maar ook over de ouderenzorg, de jeugdzorg en de geestelijke gezondheidszorg (in dat laatste geval noemen mensen de wachtlijsten als probleem). Mensen die zich zorgen maken over het onderwijs vinden dat de kwaliteit van het onderwijs achteruitgaat (o.a. door te grote

Hoe gaat het met Nederland?

klassen, weinig investeringen), maken zich zorgen over de lerarentekorten, de hoge onderwijskosten (met verwijzing naar het leenstelsel en studieschulden, de ‘pechgeneratie’) of ongelijkheid in het onderwijs. Zorgen over personeelstekorten en werkdruk zien we dus terug in ongerustheid over de gezondheidszorg en het onderwijs.

Zorg en onderwijs worden (iets) vaker genoemd als sterk punt van Nederland dan als probleem. Mensen die de zorg als sterk punt noemen, zijn positief over de kwaliteit van vooral de medische zorg en de zorg-medewerkers, de toegankelijkheid van de zorg (denk aan de ondersteuning voor ouderen, gehandicapten of kwetsbare jongeren) en noemen de hoge levensverwachting van Nederlanders. Ook wordt een paar keer gezegd dat Nederland goed door de coronacrisis is gekomen. Als onderwijs als sterk punt wordt genoemd, gaat het vaak over opleidingskansen: iedereen kan naar school, het onderwijs is betaalbaar en van goed niveau. Dat het leenstelsel nu wordt aangepast, wordt een paar keer genoemd als positieve ontwikkeling. Daarnaast vindt men het goed dat er aandacht is voor innovatie (bijvoorbeeld in de techniek of exacte wetenschappen). De relatieve tevredenheid over de toegankelijkheid van de gezondheidszorg en het onderwijs zien we ook in ander onderzoek terug (Van Noije et al. 2023).

Vrijheid van meningsuiting: krachtiger beschermen én niet om te kwetsen

Dat Nederland een democratie is en een vrij land waarin je mag zeggen wat je wilt, wordt vaak genoemd als één van de sterke punten van Nederland (zie [tabel 1.4](#)). Als we mensen vragen naar belangrijke problemen, wordt een gebrek aan vrijheden weinig genoemd, maar in toelichtingen bij de opvatting dat Nederland de verkeerde kant opgaat, komt het onderwerp wel voor. Er zijn een paar mensen die vinden dat de vrijheid van meningsuiting beperkt wordt in Nederland. Daar tegenover staan mensen die zich er juist zorgen over maken dat mensen alles maar zeggen:

‘Vrijheid van meningsuiting wordt steeds beperkter, je kunt je openbaar nergens meer over uitspreken of je wordt gecanceld.’ (man, 21 jaar, hbo)

‘Er kan nog maar weinig naast elkaar bestaan; je moet voornamelijk progressief en zeer ruimdenkend zijn. Mensen denken snel dat als je conservatief (christelijk) bent, je anderen veroordeelt. Dat is niet het geval; je bent het alleen niet eens met sommige levenswijzen. Ik vind dat de mainstream linkse (vooral in Amsterdam) mening door mensen hun “strot” wordt geduwd. Je mag een andere mening hebben; ook al is niet iedereen daar altijd blij mee. Dat is het mooie van vrijheid van meningsuiting.’ (vrouw, 22 jaar, hbo)

‘En vrijheid van meningsuiting werkt alleen als je dat op een beschaafde en niet kwetsende manier brengt. Vrijheid van meningsuiting sec wordt als een te groot recht gezien (het recht om alles te zeggen en publiekelijk te vinden, zonder rekening te houden met anderen – zo werkt het niet in een gezin, gemeenschap, bedrijf of maatschappij.’ (man, 60 jaar, wo)

Deze tegenstelling tussen zorgen over de beperking van de vrijheid van meningsuiting én het alles maar zeggen met een beroep op vrije meningsuiting, leeft breder. Dat zien we als we mensen gesloten vragen voorleggen over dit onderwerp. Bijna de helft van de Nederlanders vindt dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd (zie [tabel 1.9](#)). 18% is het hiermee oneens en 31% neemt een neutrale positie in. Tegelijkertijd vindt een grote groep dat er ook grenzen zitten aan deze vrijheid. 70% vindt in de winter van 2022/2023 dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan, dat mensen worden gekwetst in hun geloofsovertuiging. Dat aandeel is toegenomen ten opzichte van vorig jaar, toen 58% het hiermee eens was. Het is niet duidelijk waarom dit aandeel is toegenomen. De stijging doet zich in alle subgroepen voor.

Deze dubbelheid over de vrijheid van meningsuiting was er ook in eerdere COB-metingen in de periode 2008-2019. Ook toen toonde een nipte meerderheid zich voorstander van het krachtiger beschermen van de vrijheid van meningsuiting en een eveneens kleine meerderheid vond dat mensen niet mogen worden

Hoe gaat het met Nederland?

gekwetst in hun levensbeschouwing (zoals we de vraag toen voorlegden). Mensen die het met die laatste stelling eens zijn, vinden de vrijheid van meningsuiting van groot belang, maar twijfelen aan de intenties van mensen (Den Ridder en Dekker 2020: 56). Ze vinden niet dat je met een beroep op de vrijheid van meningsuiting alles moet kunnen zeggen.

In die eerdere metingen zagen we dat aanhangers van rechtse partijen (zoals de PVV) vaker dan gemiddeld vinden dat de vrijheid van meningsuiting beschermd moet worden. Ook dat zien we nu terug. Van de aanhangers van de PVV/FvD/JA21 vindt 69% dat de vrijheid van meningsuiting krachtiger moet worden beschermd, onder aanhangers van VVD en D66 is dat 46%, en onder aanhangers van PvdA/GroenLinks 42% (niet in tabel). Hoewel in alle kiezersgroepen de steun voor deze stelling aanzienlijk is, lijkt het erop dat mensen die denken dat hun mening onder druk staat, vaker voorstander zijn van deze stelling. De stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun geloofs- overtuiging wordt in bijna alle kiezersgroepen breed gedeeld, al zijn er ook hier kleine verschillen. Vooral aanhangers van CDA/CU springen eruit: onder deze groep vindt 83% dat mensen niet mogen worden gekwetst.

Tabel 1.9 Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting, bevolking van 18+, winter 2021/2022 en winter 2022/2023 (in procenten)

		winter 2021-2022	winter 2022-2023
De vrijheid van meningsuiting moet krachtiger worden beschermd in Nederland.	eens	51	49
	neutraal	30	31
	oneens	17	18
	geen antwoord	3	3
De vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun geloofsovertuiging.	eens	58	70
	neutraal	19	12
	oneens	21	16
	geen antwoord	2	2

a Vetgedrukte percentages geven aan dat het percentage significant ($p < 0,01$) afwijkt van de vorige meting, die van winter 2021-2022.

Bron: NIB november 2021-februari 2022 en november 2022-februari 2023

Slot: het publieke gemoed, verkiezingen en een betrouwbare overheid

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 vroegen we mensen welke wensen en verwachtingen ze hadden van een nieuw te vormen kabinet. We stelden deze vraag in april 2021, na het inmiddels beruchte 1 aprildebat over de moeizame start van de formatie. Dat debat lag bij respondenten vers in het geheugen, want de meestgenoemde wens ging over de politiek zelf. Het nieuwe kabinet moest eerlijk zijn, vond men. En duidelijk. Al met al hoopten Nederlanders in april 2021 op een stabiel kabinet dat de problemen van Nederland zou aanpakken (COB 2021|2: 44).

Of men op dat moment écht dacht dat een nieuw kabinet aan die verwachtingen zou voldoen, is maar de vraag. Het vertrouwen in de politiek was in april 2021 lager dan vóór de verkiezingen en dat terwijl het vertrouwen na verkiezingen meestal een kleine boost krijgt. Ook in de jaren erna bleef het vertrouwen in de politiek laag en werden steeds meer mensen somber over de richting waarin het land zich ontwikkelt.

De opeenstapeling van crises en het onvermogen van de overheid

Een van de belangrijkste oorzaken van die negatieve stemming, zo zagen we in dit hoofdstuk, is het grote aantal problemen of crises waarmee Nederland te maken heeft. Waar in eerdere periodes in het Rutte-tijdperk vaak een of twee problemen dominant waren in de publieke opinie (denk aan de economie in de

Hoe gaat het met Nederland?

periode 2012-2013, de vluchtelingen crisis in 2016 of de coronacrisis in 2020), kenmerkt de periode vanaf de Kamerverkiezingen van 2021 zich door een opeenstapeling van uitdagingen en dat werden er steeds meer.

In april 2021 was de coronacrisis het meestgenoemde thema waarop een nieuw kabinet zich volgens burgers zou moeten richten (COB 2021|2). De coronacrisis verdween in de publieke opinie naar de achtergrond en werd in de zomer van 2021 vervangen door andere zorgen: de stijgende prijzen, het tekort aan betaalbare woningen, klimaatverandering (COB 2021|4), en vanaf 2022 de oorlog in Oekraïne, stijgende kosten van energie (COB 2022|1), stikstof en asielopvang (COB 2022|2; COB 2023|1). Bij geen van die problemen zagen burgers vooruitgang.

En al sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 was de politiek voor veel mensen zelf ook een groot onderdeel van het probleem. Burgers bleven zich na het 1 aprildebat zorgen maken over de politiek-bestuurlijke cultuur: politici waren in hun ogen te veel op zichzelf gericht in plaats van op de problemen in het land (met de lange formatie als voorbeeld), ze waren niet eerlijk (denk aan alle vergeten herinneringen), er werd geen echte verantwoordelijkheid genomen en veel mensen voelden zich niet gehoord. De zorgen over het probleemoplossend vermogen van de politiek werden breder gedeeld, in de winter van 2022/2023 waren ook veel aanhangers van regeringspartijen er kritisch over.

Korte termijn: verkiezingen als *gamechanger* voor de publieke stemming?

De *public mood* (Tiemeijer 2008) in de maanden voor de val van het kabinet-Rutte IV is dus somber. Kunnen de val van het kabinet en de Tweede Kamerverkiezingen zorgen voor een verbetering van dat publieke gemoed?

Zoals gezegd kunnen verkiezingen of een nieuw kabinet het vertrouwen in de politiek een opkikker geven. Bij de Kamerverkiezingen van november 2023 is de kans op zo'n frisse start reëel, zeker nu de politiek leiders van VVD, CDA en D66 hebben aangegeven niet terug te keren als lijsttrekker van hun partij. Dat is anders dan na de val van het kabinet-Rutte III over het toeslagenschandaal in december 2020. Het was een van de verwijten van burgers: het kabinet viel, maar dat had maar voor weinig politiek leiders gevolgen; eigenlijk verliet alleen PvdA-fractievoorzitter Asscher de politiek. De huidige wisseling van de wacht is een kans voor nieuwe politici en mogelijk voor andere politieke partijen om met een schone lei aan een nieuwe politieke periode te beginnen. Of, zoals dat in Den Haag heet: met nieuw elan.

Toch is herstel van vertrouwen bij verkiezingen geen wetmatigheid. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 was het er niet of nauwelijks en bij eerdere verkiezingen ging het vooral om een kortdurende opleving van het vertrouwen. Zo steeg het vertrouwen bij de totstandkoming van het kabinet-Rutte II (VVD, PvdA) fors, maar daalde het daarna ook weer snel na de ophef binnen de VVD over de inkomensafhankelijke zorgpremie. Of nieuwe verkiezingen met nieuwe partijen en nieuwe lijsttrekkers echt zullen zorgen voor meer vertrouwen, hangt onder meer af van de verkiezingscampagne en de formatie.

In de eerste plaats hangt het af van de aard van de campagne. Wordt het een inhoudelijk gedreven waardenstrijd over waar partijen heen willen met Nederland? Of wordt het thema politiek vertrouwen verder gepolitiseerd? We hebben in dit bericht gezien dat veel burgers weliswaar somber of op zijn minst heel kritisch zijn over hoe het gaat in Nederland, maar dat mensen verschillende prioriteiten hebben voor Nederland en verschillend denken over welke oplossingen het beste zouden zijn voor de woningmarkt, immigratie, het tegengaan van inkomensverschillen of het aanpakken van klimaatverandering. Verkiezingen zijn een kans voor partijen om op die thema's een samenhangend wereldbeeld of ideologie uiteen te zetten, kiezers een blik op alternatieve visies over de inrichting van de samenleving te bieden en daarvoor steun te vragen. Het is daarbij belangrijk dat partijen duidelijk maken welke prioriteiten ze stellen en waarom, en wat dat betekent voor andere thema's. De tijd van een eindeloze schatkist is voorbij; in de voorjaarsnota van 2023 zijn voor het eerst in tijden weer bezuinigingen aangekondigd.

Na de val van het kabinet-Rutte IV in juli 2023 pleiten verschillende mensen ervoor om campagne te voeren met een samenhangende toekomstgerichte visie op Nederland.¹² Eerder was dat pleidooi er ook al (vgl. Van der Meer 2017; COB 2022|2: 46; Verbeek-Oudijk et al. 2023). Een politieke waardenstrijd zorgt ervoor dat het inhoudelijk debat terugkomt en kiezers iets te kiezen hebben, en dat is goed voor de democratie. Als vertrouwen zelf een verkiezingsthema wordt en de verkiezingen over leiderschap gaan (zoals in

Hoe gaat het met Nederland?

2021 het geval was, vgl. Van der Meer 2022), dan kan dat een zelfversterkende dynamiek hebben, vooral als de partijen van kiezers met weinig vertrouwen niet in een kabinet komen.

In de tweede plaats is de uitkomst van de verkiezingen en het formatieproces bepalend voor het herstel van vertrouwen. Na de Kamerverkiezingen van 2021 waren de lengte van de formatie en de redenen voor die lange duur (onderling wantrouwen) een reden voor de daling van het vertrouwen onder burgers. Of dat risico nu weer op de loer ligt, hangt af van welke partijen winnen, hoeveel partijen er nodig zijn voor een nieuw kabinet en de vraag hoe goed de politieke kopstukken met elkaar door één deur kunnen. Niet alleen het vertrouwen van burgers in de politiek is belangrijk, ook het vertrouwen van politici in elkaar. Politiek vertrouwen wordt niet voor niets de smeermiddel van het bestuur genoemd (Zmerli en Van der Meer 2017).

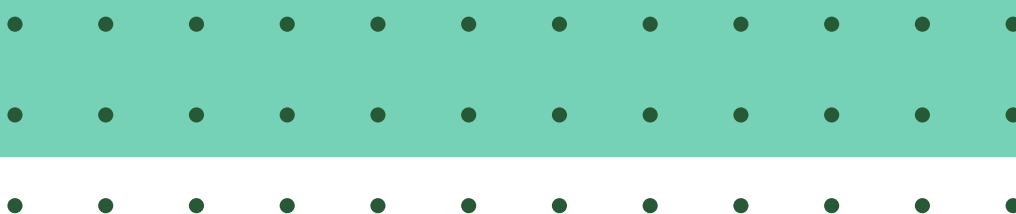
Langere termijn: een betrouwbare overheid

Een verbetering van het vertrouwen van burgers in de politiek en een positievere publieke stemming behoren dus – onder bepaalde voorwaarden – tot de mogelijkheden. Maar dan hebben we het toch vooral over ontwikkelingen in de stemming op de korte termijn. Voor de langere termijn, voor de basis onder het vertrouwen dus, spelen leiderschapswissels en verkiezingen vermoedelijk maar een beperkte rol. Daarvoor is iets anders nodig: namelijk dat de overheid betrouwbaar is (zie ook Schakel 2022; Van der Meer 2023). Voor een betrouwbare overheid zijn voor burgers drie dingen van groot belang: dat de overheid responsief is (dat wil zeggen: naar burgers luistert, haar beleid al dan niet aanpast en dat vervolgens uitlegt), een eerlijke en rechtvaardige belangenafweging en dat de overheid resultaat boekt (Van Noije et al. 2023).

Responsief zijn, rechtvaardig zijn en resultaat boeken: het klinkt mooi, maar het zal ook voor een nieuw kabinet (van welke samenstelling dan ook) niet eenvoudig zijn. In de eerste plaats omdat deze drie elementen op gespannen voet met elkaar kunnen staan. Bijvoorbeeld omdat burgers verschillende wensen en prioriteiten hebben; het zal nooit lukken naar iedereen te luisteren of het resultaat te bereiken dat door iedereen gewenst is. Of omdat er een spanning kan zijn tussen wat burgers op korte termijn willen en wat op langere termijn goed is voor een land of een volgende generatie (de potentiële spanning tussen *responsive* en *responsible* bestuur, Mair 2013). En hoewel het volgende kabinet nieuwe kopstukken zal hebben en de kans op een andere partijpolitieke samenstelling dan van de kabinetten-Rutte III en IV groot is, zal ook een nieuw kabinet te maken krijgen met de uitdagingen die het kabinet-Rutte IV niet opgelost kreeg. De zorgen van burgers over inkomen, inflatie, wonen, immigratie, klimaat, stikstof, personeelstekorten in zorg en onderwijs, al deze problemen blijven de komende maanden bestaan. En een deel van de moeilijkheid om ze op te lossen blijft ook: de onderlinge verbondenheid van veel problemen, de financiële grenzen, internationale afspraken en de oorlog in Oekraïne. Ook na de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 zullen mensen hoge verwachtingen hebben van de politiek en vooral naar de nationale overheid kijken om verantwoordelijkheid te nemen om problemen op te lossen (vgl. Wagemans en Peters 2023). Het wordt ook voor een nieuw kabinet een uitdaging die verwachtingen waar te maken.

02

De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024



Kernpunten

Ondanks de veranderde internationale context door de oorlog in Oekraïne wordt de publieke opinie over de Europese Unie (EU) in Nederland gekenmerkt door stabiliteit. Nederlanders vinden het EU-lidmaatschap van Nederland nog steeds in grote meerderheid (70%) een goede zaak. De EU wordt als noodzakelijk gezien voor de welvaart en veiligheid van een klein handelsland zoals Nederland. Ondanks deze steun is het vertrouwen in de EU laag (42% heeft in de winter van 2022/2023 voldoende vertrouwen in de Europese politiek), zijn de meningen over verdere Europese samenwerking en uitbreiding verdeeld en zijn er zorgen over het verlies van nationale soevereiniteit en hoge kosten van het lidmaatschap. De EU blijft een thema waarover Nederlanders heel verschillend denken.

Over uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten zijn sommigen wel anders gaan denken sinds het

begin van de oorlog in Oekraïne. In de winter van 2022/2023 vindt 31% dat de EU mag uitbreiden als lidstaten aan de eisen voldoen. Dat was vorige winter nog 19%. Voor toetreding van Oekraïne lijkt er steun, onder voorwaarde dat het land aan de toelatingscriteria voldoet, maar dit zal volgens veel mensen niet op de korte termijn het geval zijn.

Immigratie staat met stip bovenaan de lijst met thema's waarvoor men meer aandacht van de EU zou willen (spontaan genoemd door 19%), gevolgd door klimaat (10%) en verdere samenwerking (9%). Klimaat en stikstof (beide genoemd door 6%) zijn thema's waaraan de EU volgens mensen minder aandacht zou moeten besteden. Ook vinden sommige mensen dat de EU zich niet moet bemoeien met nationale aangelegenheden, zoals nationale culturele tradities en overheidsfinanciën (14%).

Opvattingen en oordelen over de EU in tijden van geopolitieke verandering

In mei en juni 2024 zijn er in de EU verkiezingen voor het Europees Parlement. Sinds de vorige Europese verkiezingen in 2019 is er het nodige gebeurd: twee grote internationale crises teister(d)en het continent: de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne. Maar ook langer lopende ontwikkelingen, zoals klimaatverandering en internationale migratie, blijven de Europese politiek onder druk zetten en roepen vragen op over de rol en de toekomst van de EU.

In dit hoofdstuk kijken we naar de opvattingen en houdingen van Nederlanders over deze kwesties en bespreken we de publieke opinie over de EU in de aanloop naar de verkiezingen van 2024. Een van de vragen daarbij is of de publieke opinie aan de vooravond van de verkiezingen in 2024 veranderd is ten opzichte van 2019. Heeft de veranderde geopolitieke context ervoor gezorgd dat burgers met een andere blik en verwachtingen naar de EU kijken?

In dit hoofdstuk kijken we naar visies van burgers op de EU en gaan we na of en hoe nieuwe en oude internationale ontwikkelingen die opinies beïnvloed hebben of beïnvloeden. We bespreken de steun voor het EU-lidmaatschap, opvattingen over verdere samenwerking en over uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten. Specifiek kijken we in hoeverre er steun is voor verdere uitbreiding met Oekraïne, en welke voorwaarden burgers hieraan verbinden. Daarna kijken we – met het oog op de verkiezingen voor het Europees Parlement – aan welke thema's de EU volgens burgers meer en minder aandacht zou moeten besteden. Dat doen we op basis van indicatoren in de grootschalige NIB-enquête (tot en met februari 2023), en met open vragen en gesloten vragen in een aanvullend LISS-onderzoek (april 2023). Aanvullend maken we gebruik van onderzoek van de Eurobarometer.¹³

De EU-opinie: pragmatisme, maar ook terughoudendheid en weinig interesse

De afgelopen jaren heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau periodiek de opinie van mensen over de EU en haar beleid onderzocht (Dekker en Den Ridder 2019; Djundeva en Den Ridder 2021; COB 2022|1). Hierbij is een rode draad dat de interesse in de EU onder Nederlandse burgers laag is. De meeste mensen voelen zich niet erg verbonden met de EU (Djundeva en Den Ridder 2021) en het is geen onderwerp waar men dagelijks mee bezig is. Eerder spraken we dan ook al over het bestaan van een basisintuïtie als het aankomt op de EU (COB 2022|1: 44). Hiermee bedoelen we dat alhoewel de interesse in en kennis over de EU beperkt is (Djundeva en Den Ridder 2021), de meeste Nederlanders wel een idee hebben wat ze van de EU en het Nederlandse lidmaatschap vinden en kunnen ze ook uitleggen waarom ze dat vinden (vgl. ook Van den Hoogen et al. 2022).

Eerder SCP-onderzoek laat stevast zien dat burgers over het algemeen het lidmaatschap van Nederland van de EU steunen. Deze steun komt voornamelijk voort uit het idee dat Nederland als klein handelsland voor zijn welvaart en veiligheid niet zonder de EU kan. Kortom, de pragmatische bril overheerst (Van den Hoogen et al. 2022). Tegelijkertijd stond men tot de winter van 2021/2022 (laatste meting) terughoudend tegenover verdere uitbreiding, en was men verdeeld als het aankwam op verdere Europese eenwording (COB 2022|1).

Het is dan ook interessant om te kijken of en hoe de oorlog in Oekraïne doorwerkt in burgers visies op de EU. Dergelijke grote crises zouden de zichtbaarheid van de EU en de meerwaarde van Europese samenwerking kunnen vergroten en daarmee de steun voor het Europese project verhogen. Het is echter ook denkbaar dat die toegenomen zichtbaarheid leidt tot grotere meningsverschillen over de rol en toekomst van de EU. De coronacrisis lijkt begin 2021 niet tot grote verschuivingen in de publieke opinie te hebben geleid (Djundeva en Den Ridder 2021). We kijken hieronder of het hier geschetste beeld nog steeds geldt, of dat de oorlog in Oekraïne toch heeft geleid tot veranderingen in de opvattingen over en evaluaties van de EU.

Steun voor EU-lidmaatschap stabiliseert, ruime meerderheid is voor

Een meerderheid van de Nederlanders steunt het lidmaatschap van de EU van Nederland (zie [tabel 2.1](#)). Ongeveer 70% was het in de winter van 2022/2023 eens met de stelling dat het lidmaatschap een goede zaak is. Initiële verkenningen naar de gevolgen van de Oekraïne-oorlog op de EU-opinie laten een kleine stijging in steun voor het lidmaatschap zien (Kunst en Steijn 2022). In het voorjaar van 2022 steeg de steun inderdaad naar 75%. Duidelijk wordt echter dat de stijging in steun voor het lidmaatschap in de eerste maanden na het begin van de oorlog in Oekraïne is weggeëbd en weer terug is op het langeretermijn-gemiddelde van rond de 70%. 11% vindt het lidmaatschap geen goede zaak, en ook dat aandeel is sinds de (na)zomer van 2021 stabiel. Ook cijfers van de Eurobarometer laten geen grote veranderingen zien in de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap, hoewel er een langere dip was tussen 2008 en 2017 als gevolg van de financiële crisis en de vluchtelingen crisis (zie [figuur 2.1](#)).

Tabel 2.1 Steun voor EU-lidmaatschap, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2022/2023 (in procenten)^a

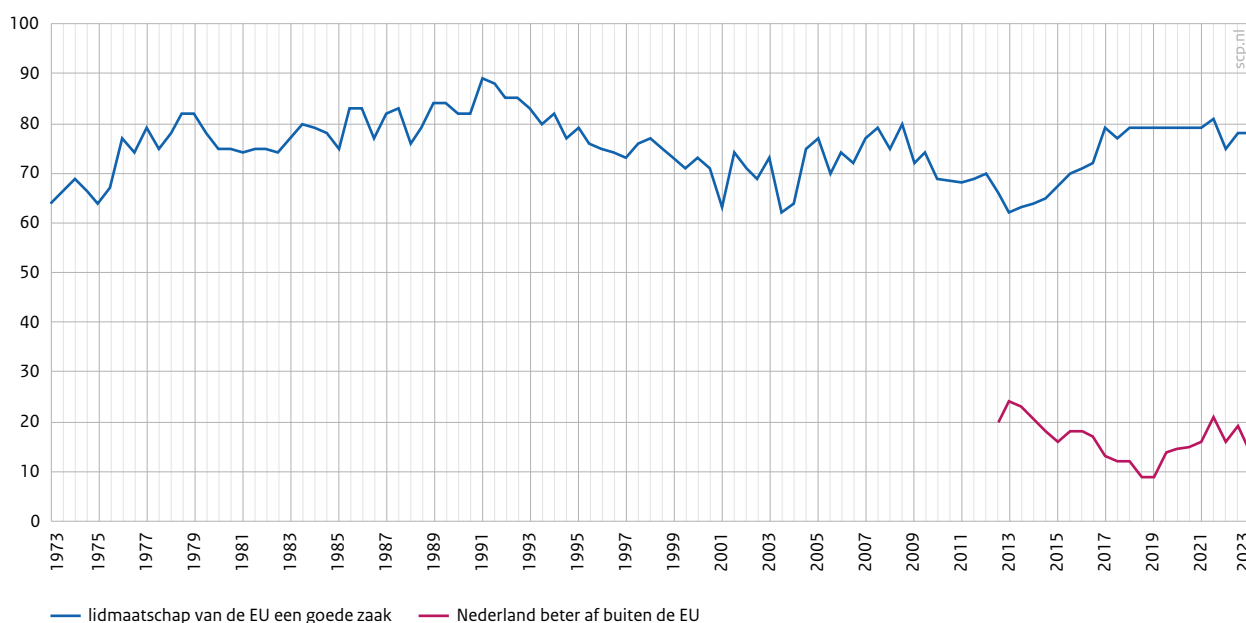
		(na)zomer 2021	winter 2021-2022	voorjaar 2022	(na)zomer 2022	winter 2022-2023
Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU.	eens	70	68	75	70	70
	niet eens, niet oneens	18	18	14	15	17
	oneens	10	12	9	12	11
Het zou beter zijn als Nederland uit de Europese Unie zou gaan.	eens		10			10
	niet eens, niet oneens		20			17
	oneens		65			68
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan de Europese Unie.	eens	36	35	33	38	39
	niet eens, niet oneens	27	31	29	28	28
	oneens	27	26	27	23	23

a Elk van de stellingen had een antwoordschaal van 1 (helemaal eens) tot 5 (helemaal oneens). De percentages eens en oneens tellen samen met 'niet eens, niet oneens' en 'geen antwoord' op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting. In de meting van winter 2022/2023 wijkt er niets significant af van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-februari 2023

De steun voor het uittreden van Nederland uit de EU, een zogenoemde Nexit, blijft laag. 68% van de Nederlanders is het in de winter van 2022/2023 (helemaal) oneens met de stelling dat het beter zou zijn als Nederland uit de EU zou gaan. Slechts 10% is het hier (helemaal) mee eens. Die aandelen zijn vergelijkbaar met een jaar geleden. Gegevens van de European Social Survey (ESS) laten zien dat de steun voor een Nexit in 2020 kleiner was dan zes jaar daarvoor. Het aandeel voorstanders van een Nexit daalde van 24% in 2014 naar 16% in 2018 (Dekker en Den Ridder 2019) en 14% in 2020. Een mogelijke oorzaak voor deze daling is de Brexit. De economische en politieke complicaties die uittreding van het Verenigd Koninkrijk uit de EU opleverden, heeft mogelijk extra onderstreept voor burgers dat Nederland niet zonder de EU kan functioneren (Hobolt et al. 2022; De Vries 2017).

Figuur 2.1 Steun voor EU-lidmaatschap, bevolking van 15+, 1973-2023 (in procenten)^{a, b}



- a Aandeel dat zegt het lidmaatschap van de EU een goede zaak te vinden (andere antwoordmogelijkheden zijn 'slechte zaak', 'noch goed noch slecht' en 'weet niet').
- b Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling dat Nederland beter af zou zijn buiten de EU (andere antwoordmogelijkheden zijn '(helemaal) oneens' en 'weet niet').

Bron: EB (1973-2023)

Voorstanders: samen sta je sterker, handel en veiligheid

Om beter te begrijpen welke beelden over de EU er leven onder burgers is een toelichting gevraagd waarom men het EU-lidmaatschap wel of geen goede zaak vindt.

Eerdere onderzoeken lieten zien dat de pragmatische bril overheerst in hoe men naar de EU kijkt (COB 2022|1). Dat beeld overheerst ook in april 2023. Net als in eerdere metingen en in ander kwalitatief en kwantitatief onderzoek zien we dat de meeste mensen het lidmaatschap een goede zaak vinden omdat het Nederland meer voor- dan nadelen biedt (Van den Hoogen et al. 2022; zie ook COB 2022|1: 48). Als klein land staat Nederland binnen EU-verband politiek, economisch en militair sterker dan als het alleen in de wereld zou opereren ('samen sta je sterker'). Nederland wordt als klein handelsland gezien als te kwetsbaar en te afhankelijk voor zijn welvaart van de EU om deze de rug toe te keren. Daarnaast biedt de EU de kans om politiek op het wereldtoneel mee te praten en gezamenlijk grensoverschrijdende problemen, zoals klimaatverandering, aan te pakken. Sommige mensen noemen de noodzaak om in een globaliserende wereld als Europa een hecht blok te vormen tegen andere grootmachten zoals China, Rusland en de Verenigde Staten. Toch is er in de argumenten die voorstanders van het EU-lidmaatschap geven wel een verschuiving zichtbaar; sinds de oorlog in Oekraïne is veiligheid een vaker genoemd voordeel (zie ook COB 2022|1: 47).

'De EU is een pijler onder de Nederlandse economie. Ze maakt het mogelijk om in groot verband crises (o.a. klimaatverandering) aan te pakken en geeft Nederland een veel grotere invloed op het internationaal toneel dan individueel mogelijk is. Ook kan het de politieke situatie in Europa stabiel maken, wat alle landen ten goede komt.' (man, 32 jaar, wo, helemaal eens)

'In een globaliserende wereld is het belangrijk dat wij onderdeel uitmaken van een groter blok van landen. Zowel wat betreft onze veiligheid, economie en welvaart.' (man, 65 jaar, wo, helemaal eens)

De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024

‘NL profiteert van de EU zoals die is. NL is ook onderdeel van een sterk Europa. Een sterk Europa is een verenigd Europa. In het huidige mondiale klimaat is dat meer dan ooit nodig.’ (man, 46 jaar, opleiding onbekend, helemaal eens)

‘Wil Europa zich mondiaal kunnen vertegenwoordigen, dan zal het samen een blok moeten kunnen vormen in plaats van de “kleine” landen afzonderlijk. Dit is zowel economisch, sociaal en als verdedigen van onze landsgrenzen.’ (man, 74 jaar, mbo, helemaal eens)

Tegenstanders: hoge kosten, verlies soevereiniteit en stikstof

Tegenstanders van het EU-lidmaatschap en mensen die een neutrale positie innemen, noemen vooral de kosten en het verlies van Nederlandse soevereiniteit als zorgpunten. Het lidmaatschap van de EU wordt door hen gezien als geldverspilling, waarbij Nederland vooral goed is voor het trekken van de portemonnee. Daarnaast beklagt men zich over het democratisch gehalte van de EU en bestaat het beeld dat ‘Brussel’ vooral dicteert wat er moet gebeuren tegen de wensen van Nederland in. Zo heerst het idee dat in tegenstelling tot andere lidstaten Nederland zich als braafste jongetje van de klas wel aan de afgesproken regels houdt, maar ook strenger wordt behandeld, zoals bijvoorbeeld op het stikstofdossier.

‘EU bemoeit zich met te veel zaken. En veel geldverspilling en zonde van ons (voorheen) sterke gulden enzovoort. Vrije grensovergang is fijn maar brengt ook veel ongenode gasten met zich mee.’ (vrouw, 61 jaar, mbo, oneens)

‘Bepaalde dingen wel mee eens, maar ik vind dat er nu te veel gehandeld wordt naar wat de EU wil... Geen eigen zeggenschap meer over ons Nederland.’ (vrouw, 59 jaar, mbo, niet eens, niet oneens)

‘Er zijn voordelen van een Unie. Geopolitiek en militair blok, economisch en handel. Nadelen vind ik verlies soevereiniteit, autonomie en gebrekkige democratische legitimatie.’ (man, 37 jaar, wo, niet eens, niet oneens)

‘Het is fijn om een onderdeel te zijn van het grotere onderdeel en om samen te onderhandelen. Wel vind ik dat Nederland niet het nieuwe Dubai hoeft te worden. Ook vind ik dat Nederland heel erg wordt gestraft op de stikstofproblemen maar dat er nauwelijks wordt gekeken naar andere EU-landen.’ (man, 22 jaar, mbo, niet eens, niet oneens)

Het idee dat Nederland meer doet dan andere landen of zich beter aan de regels houdt, zagen we eerder ook al op dossiers als klimaat en migratie (Dekker en Den Ridder 2019; Djundeva en Den Ridder 2021). Nederlanders hebben het idee dat Nederland het al heel goed doet, terwijl andere (EU-)landen het nalaten om afspraken na te komen. Als men om strengere regels en afspraken vroeg, dan ging dat dus vooral over andere landen die zich aan de 3%-begrotingsnorm zouden moeten houden of afspraken over klimaat en het opvangen van asielzoekers zouden moeten nakomen. De zorgen over de EU-bemoeienis met stikstof illustreert deze bevinding van hoe EU-regels vooral andere landen in het gareel moeten houden, terwijl men vindt dat Nederland onheus wordt betutteld en gemicromanaged (zoals we verderop zullen zien, wordt stikstof in april 2023 genoemd als één van de onderwerpen waarmee de EU zich minder zou moeten bemoeien).

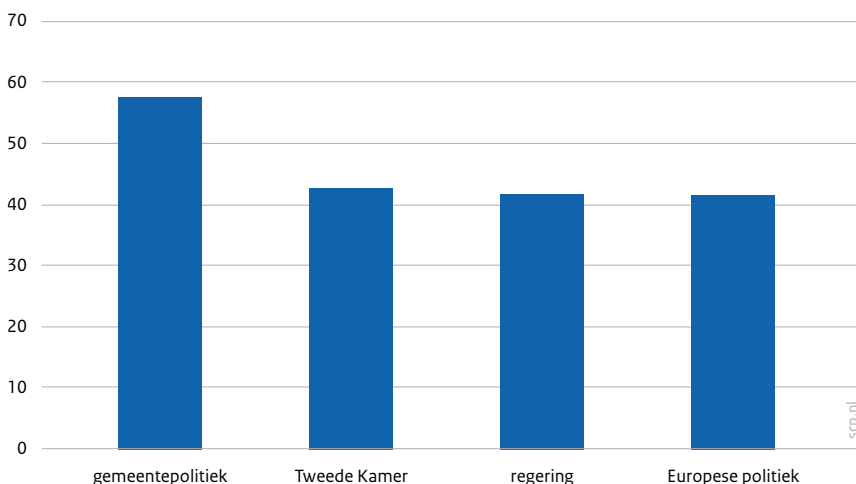
Ongemak over functioneren EU en verlies soevereiniteit leeft niet alleen bij tegenstanders

Zorgen over het afstaan van soevereiniteit aan Brussel leeft breder dan alleen onder burgers die het lidmaatschap een slechte zaak vinden (zie [tabel 2.1](#)): 38% is het (helemaal) eens met de stelling dat de nationale politiek te veel macht heeft overgedragen aan de EU. Daarbij is ondanks de steun voor het lidmaatschap het vertrouwen in de EU laag (zie [figuur 2.2](#)). 42% heeft in de winter van 2022/2023 voldoende

De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024

vertrouwen in de Europese politiek; een percentage dat vergelijkbaar is met het vertrouwen in de nationale regering en het parlement. Normaliter ligt het vertrouwen in de EU in landen zoals Nederland lager dan het vertrouwen in het nationale parlement of de nationale regering (De Vries 2018), maar het vertrouwen in de EU is in Nederland nu ongeveer gelijk aan het vertrouwen in de nationale instituties. Ook is een kleine meerderheid ontevreden met de Europese politiek (59% geeft een cijfer van 5 of lager voor tevredenheid; 42% een 6 of hoger).

Figuur 2.2 Vertrouwen in verschillende politieke instituties, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^a



a Vermeld is het aandeel scores 6-10 op een schaal van 1 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoeveel vertrouwen u heeft in de politiek in mijn gemeente / de Tweede Kamer / de regering / de Europese politiek'.

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Steun voor EU-uitbreiding is sinds de oorlog toegenomen

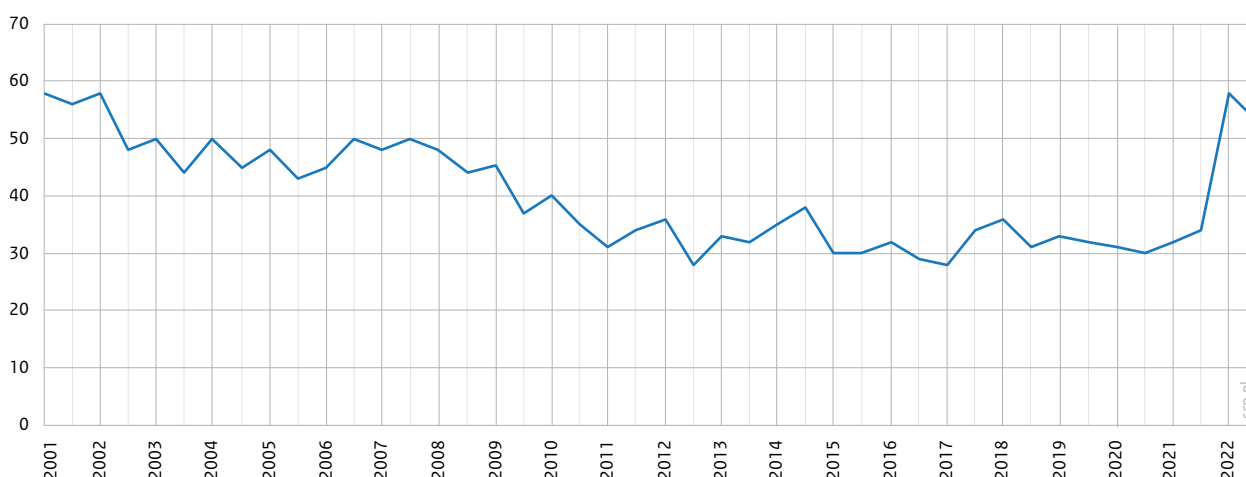
Hoewel de steun voor het lidmaatschap, het vertrouwen in en de tevredenheid over de EU sinds de oorlog in Oekraïne geen grote veranderingen laten zien, is dat anders bij de steun voor uitbreiding van de EU (zie [tabel 2.2](#)). In de winter van 2022/2023 geeft 31% aan dat de EU zou moeten uitbreiden met landen die aan de toelatingseisen voldoen. Dit was een jaar eerder nog 18%. Ondanks de stijging blijft dit een minderheid. In gegevens van de Eurobarometer zien we een vergelijkbare verschuiving (zie [figuur 2.3](#)).¹⁴ Verder geeft in de winter van 2022/2023 29% aan dat de EU beter kleiner had kunnen blijven en 21% vindt de omvang van de EU goed zoals deze nu is. Een substantiële groep van 18% geeft geen antwoord, wat ook aangeeft dat dit voor velen een moeilijke vraag is. Ondanks de stijging van de steun voor uitbreiding, is de publieke opinie over deze kwestie dus verdeeld en het afgelopen jaar ook iets verdeelder geworden.

Tabel 2.2 Steun voor EU-uitbreiding, bevolking van 18+, winter 2021/2022 en winter 2022/2023 (in procenten)^a

	winter 2021-2022	winter 2022-2023
Het zou beter zijn geweest als de EU kleiner was gebleven.	36	29
Het aantal lidstaten van de EU is goed zoals het nu is.	27	23
De EU moet verder uitbreiden met landen die aan de toelatingseisen voldoen.	19	31
geen antwoord	18	18

a Als het gaat over het aantal lidstaten van de Europese Unie (EU), welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening? In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting.

Bron: NIB november 2021-februari 2022 en november 2022-februari 2023

Figuur 2.3 Steun voor EU-uitbreiding, bevolking van 15+, 2001-2023 (in procenten)^a


a Vraagstelling: 'Wat is uw mening over de volgende stellingen? Wilt u me vertellen of u voor of tegen bent? Verdere uitbreiding van de EU met andere landen in de aankomende jaren'. Weergegeven is het aandeel dat met de stelling instemt (niet weergegeven: tegen en weet niet).

Bron: EB (2001-2023)

Meerderheid voor uitbreiding EU met Oekraïne als het land aan de criteria voldoet

In de LISS-vragenlijst in april 2023 legden we als aanvulling op de algemene vraag over EU-uitbreiding (tabel 2.1) de stelling voor dat Oekraïne moet kunnen toetreden tot de EU als het land aan de toelatingseisen voldoet. Daarmee is 56% van de respondenten het (helemaal) eens, 19% is neutraal, 12% (helemaal) oneens en 13% weet het niet. Ook al kunnen we geen een-op-een vergelijkingen trekken met de vraag over EU-uitbreiding in het algemeen, het is duidelijk dat de vraag over toetreding van een specifiek land (Oekraïne) tot een positiever antwoord leidt. Dat sluit aan bij bevindingen van eerder onderzoek, die lieten zien dat het erg uitmaakt aan welk land men denkt bij een toetredingsvraag (Dixon 2010). Om de visies op toetreding van Oekraïne tot de EU beter te begrijpen, hebben we mensen gevraagd een toelichting te geven waarom ze vinden dat Oekraïne wel of niet moet kunnen toetreden als het aan de toelatingscriteria voldoet.¹⁵

Voorstanders: toetreding goed voor veiligheid en economie EU

Waarom het volgens voorstanders goed is dat Oekraïne toetreedt wanneer het aan de toelatingscriteria voldoet, is omdat de EU (en dus ook Nederland) er economisch en geopolitiek baat bij heeft om Oekraïne in te bedden in de EU. Hierbij wordt onder andere verwezen naar de potentie van Oekraïne als handelspartner en als geopolitiek strategische actor. Mensen hebben het idee dat de EU met meer leden een sterker blok kan vormen naar andere grootmachten in de wereld.

‘Voor elk lid van de EU is het zowel qua import als export gunstiger om zaken met elkaar te doen. Import van graan en zonnebloemolie uit Oekraïne bijvoorbeeld zou ook voor Nederland dan gunstiger worden a.g.v. wegvallen EU-grens.’ (man, 55 jaar, hbo, helemaal eens)

‘Oekraïne heeft duidelijk aangegeven dat het zich meer wil richten op Europa. Het land heeft grote landbouwgebieden, een redelijk succesvolle industrie en goed opgeleide mensen. Als ze voldoen aan de toelatingseisen zijn ze wat mij betreft zeer welkom.’ (man, 73 jaar, hbo, eens)

‘Ze kunnen na de oorlog een goede handelspartner zijn voor de EU.’ (man, 34 jaar, hbo, helemaal eens)

‘Met meer aangesloten landen sta je sterker qua veiligheid en onderhandelingspositie tegenover de grote machthebbende landen.’ (vrouw, 53 jaar, mbo, eens)

‘Oekraïne is westersgezind en een goede buffer tegen Rusland.’ (man, 63 jaar, vmbo, eens)

In mindere mate komt het argument terug dat door de oorlog met Rusland, Oekraïne het lidmaatschap heeft ‘verdiend’ of dat het EU-lidmaatschap als morele steun kan dienen in de strijd tegen Russische agressie. Kortom, net als rondom de evaluatie van het eigen EU-lidmaatschap, lijkt ook toetreding van Oekraïne door een voornamelijk pragmatische bril bekeken te worden.

Voorstanders: toetredingscriteria zijn er niet voor niets

Alhoewel een groot deel van de Nederlanders welwillend staat tegenover een eventueel toekomstig EU-lidmaatschap van Oekraïne, blijkt wel een zeer belangrijke voorwaarde te zijn dat het land aan de toelatingscriteria voldoet. Als het land voldoet aan de voorwaarden, moet het ook de kans krijgen om toe te treden, vinden mensen. Toelatingscriteria zijn er echter niet voor niets, stellen ze, en Oekraïne moet daar wel aan voldoen. Het land verdient geen uitzonderingspositie omdat het in oorlog is. Mensen denken dat het nog wel even zal duren voordat het land aan de eisen voldoet.

‘Ik zie geen enkele reden waarom Oekraïne niet zou mogen toetreden als zij voldoen aan de criteria. Dit geldt ook voor andere landen. Hoe meer hoe beter.’ (vrouw, 64 jaar, hbo, eens)

‘Elk land wat aan de toelatingseisen voldoet zou moeten kunnen toetreden, dus ook Oekraïne.’ (vrouw, 38 jaar, hbo, helemaal eens)

‘Een belangrijke toevoeging is: als ze aan de eisen voldoen. Dus niet omdat ze nu zijn binnengevallen door Rusland en “zelig zijn”. Ik kan me heel goed voorstellen dat Oekraïne graag onderdeel wordt van Europa, maar dus alleen als ze aan de eisen voldoen. Net als “iedereen”.’ (vrouw, 54 jaar, hbo, eens)

‘In principe gelden dezelfde regels als voor andere landen aan de periferie van de EU. Ik denk wel dat ze nog een lange weg te gaan hebben met bestuurlijke cultuurverandering gezien de corruptie in het verleden.’ (man, 50 jaar, wo, eens)

De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024

In COB 2022¹ kwam in focusgroepen bij de vraag of Oekraïne moet kunnen toetreden tot de EU ook het beeld naar voren dat de toelatingscriteria leidend moeten zijn, zoals geen corruptie, een stabiele economie, westerse normen en waarden, en een functionerende rechtsstaat. Een vervroegde toetreding van Oekraïne zou tot instabiliteit van de EU kunnen leiden en ook Nederland kunnen benadelen (COB 2022¹: 53). Ook toen verwachtte men dat het nog lang zou duren voordat Oekraïne aan deze voorwaarden zou voldoen.

Tegenstanders: corruptie, culturele verschillen en provocatie naar Rusland

Het meestgenoemde argument van tegenstanders van het EU-lidmaatschap van Oekraïne is dat er onoverkomelijke economische, culturele en bestuurlijke verschillen bestaan met West-Europa. Hier kunnen de toelatingseisen niet tegenop, denken mensen. Deze criteria worden beschouwd als een doekje voor het bloeden tegen bijvoorbeeld de diepgewortelde corruptie in Oekraïne. Daarnaast verwachten mensen dat Oekraïne uiteindelijk Nederland voornamelijk geld gaat kosten.

‘Ik ben er geen voorstander van dat landen uit Oost-Europa toetreden tot de EU. Er is in deze landen toch vaker corruptie, een ander rechtssysteem en niet de democratie zoals wij die hier kennen. Deze landen kosten ons vaak zeer veel geld. Wij zijn vaak bezig om hun financiën op orde te krijgen met ons geld, terwijl zij niet (willen) voldoen aan “onze voorwaarden”.’ (vrouw, 62 jaar, hbo, oneens)

‘Er zijn al te veel Oost-Europese landen lid van de EU. Dit heeft een negatieve invloed op de evenwichtige verhoudingen binnen de EU met betrekking tot bijdragen aan en geld uit de EU-kas en besluitvorming. Het verschil is en blijft groot tussen noorden, westen, zuiden en oosten. De EEG was groot genoeg.’ (vrouw, 62 jaar, mbo, niet eens, niet oneens)

Parallel hieraan leeft ook de twijfel of toelating van Oekraïne tot de EU uiteindelijk niet tot een verdere escalatie van het conflict met Rusland leidt. Oekraïne ligt in de geclaimde invloedssfeer van Rusland en het is te gevaarlijk om Oekraïne hieruit los te weken, vindt men. Dergelijke zorgen en twijfels kwamen vorig jaar in de focusgroepen ook naar voren (COB 2022¹).

‘Geopolitiek gezien geen goede zaak, zo blijft het een steen des aanstoets en een provocatie voor Rusland.’ (vrouw, 69 jaar, hbo, oneens)

‘Op zich wel voorstander van toetreding, maar kan de oorlog ook escaleren. Dit is waarom ik twijfel.’ (man, 24 jaar, hbo, niet eens, niet oneens)

‘Daardoor is heel Europa in gevaar door Rusland.’ (vrouw, 25 jaar, hbo, oneens)

Verdeeldheid over verdere samenwerking binnen EU

Over de vraag of de EU in de toekomst verder moet gaan samenwerken en meer gemeenschappelijk beleid moet opstellen, zijn de meningen verdeeld. In de winter van 2022/2023 geeft 34% van de Nederlanders aan dat er meer gemeenschappelijk beleid moet komen. Daarentegen stelt 22% dat er al te veel gemeenschappelijk beleid is. Bijna een kwart vindt het goed zoals het nu is. Belangrijk is dat 20% geen antwoord geeft, wat betekent dat het mogelijk te complex is voor mensen om hier een oordeel over te vellen. Die aandelen zijn vergelijkbaar met een jaar geleden, en daarvoor. Ook in de periode 2009-2018 was er verdeeldheid en vond ongeveer een derde dat er meer samenwerking zou moeten zijn (Dekker en Den Ridder 2019).

Tabel 2.3 Steun voor samenwerking binnen de EU, bevolking van 18+, winter 2021/2022 en winter 2022/2023 (in procenten)^a

	winter 2021-2022	winter 2022-2023
Er is nu al te veel gemeenschappelijk beleid.	20	22
Het is goed zoals het nu is.	22	24
Er zou meer gemeenschappelijk beleid moeten komen.	37	34
geen antwoord	20	20

a Als we het hebben over de samenwerking tussen de huidige lidstaten van de Europese Unie, welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening? In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting. In de meting van winter 2022/2023 wijkt er niets significant af van de voorlaatste meting.

Bron: NIB november 2021-februari 2022 en november 2022-februari 2023

Duidelijke scheidslijnen in EU-opinie naar opleiding en partijvoorkeur

In de steun voor het lidmaatschap, de samenwerking en de uitbreiding van de EU tekenen zich duidelijke verschillen af tussen groepen met andere achtergronden. In [tabel 2.4](#) zijn de verschillen in steun voor EU-lidmaatschap, samenwerking en uitbreiding naar geslacht, leeftijd, opleiding en partijvoorkeur weergegeven. Op al deze indicatoren zijn er duidelijke verschillen naar opleiding. Mensen met een hbo/wo-diploma zijn veelal positiever dan anderen. Deze verschillen kunnen een variëteit aan oorzaken hebben. Aan de ene kant kan het een (in)directe consequentie zijn van meer scholing zelf. Mensen met een hbo/wo-opleiding spenderen een langere tijd in het onderwijssysteem, waardoor wordt aangenomen dat ze langer zijn blootgesteld aan kosmopolitische waarden. Daarnaast maakt hun diploma het gemakkelijker om gebruik te maken van de voordelen van globalisering en Europese integratie, zoals vrij reizen en werken (Kunst 2022; Hakhverdian et al. 2013). Aan de andere kant is het ook mogelijk dat deze opvattingen vooral een weerspiegeling zijn van het sociale milieu waaruit men voortkomt (Kunst et al. 2023; Kuhn et al. 2021). Belangrijk om te bedenken is dat ondanks de hoge steun voor het lidmaatschap, er ook onder hbo/wo-opgeleiden geen meerderheid is voor verdere samenwerking en uitbreiding.

Opvattingen over de EU hangen daarnaast sterk samen met partijvoorkeur. Onder druk van processen zoals globalisering en Europese eenwording zijn thema's die linken aan globalisering, zoals immigratie en de EU, gepolitiseerd geraakt (Kriesi et al. 2008; Hooghe en Marks 2018). Kiezers van middenpartijen staan veelal positiever tegenover EU-lidmaatschap, samenwerking en verdere uitbreiding. Daartegenover staan kiezers van partijen zoals de PVV, FvD en JA21, die veelal hameren op het belang van nationale soevereiniteit en het behoud van de 'eigen' gemeenschap met haar eigen tradities, normen en waarden. Onder deze groep heerst vooral scepsis en terughoudendheid. Burgers die overwegen bij de volgende verkiezingen op de BBB te stemmen lijken qua opvattingen over uitbreiding en samenwerking op potentiële kiezers van de rechtse partijen, maar zijn in hun waardering van het Nederlandse EU-lidmaatschap veelal positiever dan kiezers van PVV, FvD en JA21 (57% versus 27%).

Eerder SCP-onderzoek naar globalisering in het algemeen (Dekker et al. 2020) en Europa in het bijzonder (Dekker en Den Ridder 2019) liet ook de sterke samenhang met opleiding en partijvoorkeur zien voor hoe men aankijkt tegen deze thema's. Kortom, deze tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen blijven een kenmerk van de opinie over de EU in Nederland.

Tabel 2.4 Tegenstellingen in beleving EU naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2022/2023 (in procenten)^a

	EU-lidmaatschap goede zaak ^b	meer samenwerking binnen EU ^c	verdere uitbreiding EU ^d
allen	70	34	31
man	70	37	34
vrouw	70	32	28
18-34 jaar	76	30	28
35-54 jaar	67	34	31
≥ 55 jaar	68	37	32
basisonderwijs, vmbo	54	27	24
havo/vwo, mbo	66	29	26
hbo/wo	84	43	39
stemintentie:			
VVD	82	38	34
D66	94	51	49
CDA/CU	87	41	40
PvdA/GroenLinks	89	50	46
PvdD/SP	73	52	32
PVV/FvD/JA21	27	24	15
BBB	57	24	20
niet-stemmen	52	25	19

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

b % (helemaal) eens met stelling 'EU-lidmaatschap is een goede zaak'.

c % dat voor meer gemeenschappelijk beleid op EU-niveau is, in antwoord op de stelling: 'Als we het hebben over de samenwerking tussen de huidige lidstaten van de Europese Unie, welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening?' Andere antwoordopties waren 'er is nu al te veel gemeenschappelijk beleid', 'het is goed zoals het nu is' en 'geen antwoord'.

d % dat vindt dat de EU moet uitbreiden met landen die aan de voorwaarden voldoen in antwoord op de stelling: 'Als het gaat over het aantal lidstaten van de Europese Unie (EU), welk van de volgende standpunten ligt dan het dichtst bij uw mening?' Andere antwoordopties waren 'het zou beter zijn geweest als de EU kleiner was gebleven', 'het aantal lidstaten van de EU is goed zoals het nu is', en 'geen antwoord'.

Bron: NIB november 2022-februari 2023

Wat zou hoog op de EU-agenda moeten staan?

Welke thema's zouden volgens burgers hoger op de agenda van de EU moeten staan? We vroegen respondenten om in hun eigen woorden aan te geven wat de EU meer en minder zou moeten doen (zie [tabel 2.5](#)).

Meer aandacht voor migratie, asiel en klimaat

Duidelijk bovenaan de lijst met thema's waaraan de EU meer aandacht zou moeten besteden, staan immigratie en asielbeleid (spontaan genoemd door 19%). Op het gebied van immigratie is dit een paraplu-term voor verschillende wensen van mensen. Dit reikt van het beheersen of verminderen van asielmigratie, het eerder terugsturen van veiligelanders of 'economische' vluchtelingen naar het land van herkomst, het beter handhaven van de buitengrenzen tot het eerlijker verdelen van vluchtelingen over de EU-lidstaten. Dit thema wordt gevolgd door klimaat (10%) en het versterken van de samenwerking of harmonisatie tussen de EU-lidstaten (9%). In dit opzicht is er weinig veranderd sinds 2018, toen klimaat en migratie ook de lijst aanvoerden (Dekker en Den Ridder 2019; Djundeva en Den Ridder 2021). Nieuw in vergelijking met 2018 is de grotere aandacht voor Europese militaire samenwerking (genoemd door 6%).

Tabel 2.5 Opvattingen over waar de EU meer of minder aandacht aan zou moeten besteden, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a

de EU zou meer aandacht moeten besteden aan:	%	de EU zou minder aandacht moeten besteden aan:	%
immigratie, buitengrenzen en vluchtelingen	19	bemoeienis met nationale of lokale aangelegenheden	14
klimaat, natuur en milieu (energietransitie)	10	klimaat, natuur en milieu	6
meer eenheid, harmonisatie tussen EU-landen, samenwerken in het algemeen	9	stikstof	6
defensie, Europese militaire samenwerking en veiligheid	6	onbenulligheden, kleine dingen, te veel micro-managen	6
armoede, inkomen en verschillen tussen rijk en arm	3	kosten van EU, verhuizing Straatsburg, bureaucratie	5
corruptie, verspilling EU-geld en transparantie	3	immigratie, vluchtelingen	4
economie, handel	3	oorlog (in Oekraïne), wapeniging	3
welzijn van (eigen) burgers	2	zelfverrijking, vriendjespolitiek	2
(sociale) gelijkheid	2	uitbreiding	2
verschillen tussen EU-landen accepteren, soevereiniteit	2	landbouw, veeteelt	1
efficiënte organisatie, kosten besparen (Straatsburg), minder afdragen	2	onnodige subsidies	1
stikstof	2	landbouwsubsidies	1
buitenlandbeleid, blok vormen tegen autoritaire landen (Rusland, China)	2	anders (< 1%)	10
oorlog in Oekraïne	2	weet niet	26
inflatie, energieprijzen	2	geen antwoord	14
rechtsstaat en democratie	2		
criminaliteit	1		
bestuurlijke vernieuwing (veto afschaffen), meer naar burgers luisteren	1		
infrastructuur, treinnetwerk	1		
anders (< 1%)	15		
weet niet	8		
geen antwoord	4		

a Aan 677 respondenten is in de aanvullende vragenlijst in april 2023 de vraag voorgelegd waaraan de EU meer en/of minder aandacht moet besteden. Respondenten konden meerdere spontane antwoorden geven. In totaal zijn op de vraag waaraan de EU meer aandacht moet besteden 928 antwoorden gegeven (inbegrepen 'weet niet' en 'geen antwoord'). Op de vraag waaraan de EU minder aandacht moet geven, zijn 695 antwoorden gegeven (inbegrepen 'weet niet' en 'geen antwoord'). Antwoorden zijn weergegeven als ze ten minste 1% van het totaal aantal gegeven antwoorden uitmaken.

Bron: LISS april 2023

De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024

Eerder SCP-onderzoek liet zien dat mensen aan thema's als migratie en klimaat denken, omdat dit internationale ontwikkelingen zijn die landen niet alleen kunnen oplossen. Internationale samenwerking is dan logisch. Dat mensen vinden dat dit terreinen zijn waaraan de EU meer aandacht zou moeten besteden, wil niet zeggen dat mensen er ook meer voor willen betalen (bijvoorbeeld via Europese belastingen of een hogere EU-afracht) en het betekent ook niet automatisch dat mensen op die terreinen meer Europese wetgeving willen of dat ze überhaupt allemaal hetzelfde willen. Sommigen vinden dat Nederland het al goed doet en verwachten van de EU vooral dat ze ervoor zorgt dat ook andere landen zich aan gemaakte afspraken en regels houden.

Minder bemoeienis met nationale zaken, klimaat en stikstof

Omgekeerd is ook gevraagd aan welke thema's de EU juist minder aandacht zou moeten besteden. Belangrijk om hierbij te vermelden is dat een substantiële groep van 40% geen antwoord geeft of dit niet weet. Hier behoren ook mensen toe die aangeven dat het op dit moment prima gaat. Dit in ogenschouw genomen, wordt de lijst aangevoerd door bemoeienis met nationale of lokale aangelegenheden (14%). Interessant is dat klimaat (6%) en stikstof (6%) beide ook in de top drie staan als onderwerpen waar de EU minder aandacht aan zou moeten besteden. Het lijkt dan ook dat zeker klimaat een splijtzwam is, waarbij dit onderwerp volgens sommigen te weinig aandacht krijgt en volgens anderen juist te veel (zie ook Geurkink en Miltenburg 2023).

Slot: vooral stabiliteit in EU-grondhouding

In dit hoofdstuk stond de publieke opinie over de EU centraal. Gezien de oorlog op het Europese continent rijst de vraag of dergelijke internationale gebeurtenissen zorgen voor een verandering in de oordelen en opvattingen van burgers over de EU. Is de EU-opinie een jaar voor de Europese verkiezingen anders dan aan de vooravond van de vorige verkiezingen in 2019?

Al met al is het antwoord: nee. De EU-opinie kenmerkt zich door stabiliteit en continuïteit. De steun voor de EU is in 2023 niet groter dan in de jaren hiervoor. Hoewel er grote meningsverschillen bestaan over de EU (niet zozeer over het lidmaatschap zelf, maar wel over verdere samenwerking en uitbreiding) lijken die verschillen niet groter dan vijf jaar geleden.

Een ruime meerderheid (70%) van de Nederlanders steunt het EU-lidmaatschap van Nederland en het aandeel dat vindt dat Nederland de EU zou moeten verlaten blijft gering (10%). Vanuit een overwegend pragmatische blik wordt de EU als onmisbaar gezien voor de veiligheid, het internationale aanzien en de welvaart van een klein handelsland zoals Nederland. Ondanks deze steun is het vertrouwen in de EU laag: 42% heeft in de winter van 2022/2023 voldoende vertrouwen in de Europese politiek. Ook maken mensen zich zorgen over de kosten van het lidmaatschap en het verlies van nationale soevereiniteit aan 'Brussel'. In de winter van 2022/2023 was 39% het (helemaal) eens met de stelling dat de nationale politiek te veel macht heeft overgedragen aan de EU. Op het gebied van uitbreiding van de EU zien we echter wel een verandering in de voorkeuren: in vergelijking met de winter van 2021/2022 is in de winter van 2022/2023 het percentage dat voor uitbreiding is met landen die aan de toelatingseisen voldoen, gestegen van 19% naar 31%. Ook steunt 56% de toetreding van Oekraïne tot de EU als het land aan de toelatingseisen voldoet. Dat Oekraïne moet voldoen aan de toelatingseisen is voor burgers een cruciale voorwaarde, waarvan men niet denkt dat het op korte termijn zal gebeuren.

Wat verklaart deze relatieve stabiliteit in oordelen en motieven? Eerder SCP-onderzoek liet zien dat burgers vanuit drie kernwaarden hun verwachtingen van de EU beredeneren: rechtvaardigheid, stabiliteit en bescherming (Dekker en Den Ridder 2019). Tijdens grote crises, zoals bij de vluchtelingen crisis (Dekker en Den Ridder 2019) en de coronapandemie (Djundeva en Den Ridder 2021), heeft men hoge verwachtingen van de EU voor daadkrachtig optreden. Dergelijke ontwikkelingen laten burgers dan ook vaak nut en noodzaak van grensoverschrijdende samenwerking zien. Rondom de oorlog in Oekraïne is het evident dat burgers naar de EU kijken voor daadkrachtig optreden. We zagen in de periode vlak na de uitbraak van het conflict dan ook een lichte stijging in de steun voor het EU-lidmaatschap van Nederland. Toch lijken hier tegenstrijdige processen aan het werk te zijn. Ondanks de waardering voor de EU tijdens de oorlog in

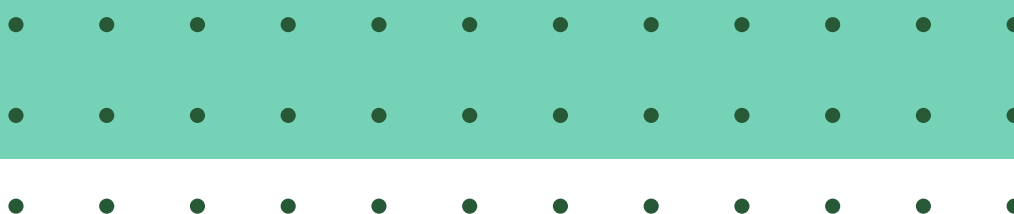
De publieke opinie over de EU in aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement in 2024

Oekraïne hebben zorgen over de economie en een breder bestaande onvrede over de nationale politiek mogelijk de stemming gedrukt (vgl. Hobolt en De Vries 2016). Daarnaast heeft het stikstofdossier ook de nadelige kant van de EU aan burgers laten zien. In hoofdstuk 1 zagen we ook al dat mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan in Nederland vaak de EU noemen als oorzaak in combinatie met stikstof.

Vooruitkijkend naar de Europese verkiezingen van 2024 lijken er twee thema's te zijn waarop burgers meer aandacht van de EU zouden willen zien, namelijk immigratie en klimaat. Interessant genoeg worden thema's zoals klimaat, maar ook stikstof, ook genoemd als onderwerpen waarop de EU juist minder zou moeten focussen. Dergelijke onderwerpen kunnen zich bij de Europese verkiezingen dan ook ontpoppen als splijtzwammen binnen het electoraat.

03

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media



Kernpunten

48% van de Nederlanders maakt zich redelijk tot veel zorgen om foutieve, misleidende informatie op het internet, 41% maakt zich een beetje zorgen en 6% maakt zich geen zorgen. Een meerderheid (76%) heeft echter wel voldoende vertrouwen in zichzelf om onjuiste online informatie te herkennen. In gesprekken lijken zorgen om foutieve informatie vooral te gaan om het gevaar van beïnvloeding van anderen.

Een nipte meerderheid (51%) neigt naar ingrijpen door de overheid als mensen gevaarlijke informatie delen, ook als dat ten koste gaat van de vrijheid van meningsuiting. Een derde kiest in dit dilemma juist voor de bescherming van vrijheid van meningsuiting. Als mensen doorpraten over de functies en voordelen van sociale media, zien ze het ook als middel om problemen mee aan de kaak te stellen en ingrijpen op deze functie zien zij niet als wenselijk. Ze komen er eveneens op uit dat waarheidsvinding complex is en dat het daarom lastig is om te bepalen of informatie verwijderd moet worden, zeker als de overheid betrokken is (om censuur te voorkomen).

Meer mensen leggen de grens voor het beperken van de vrijheid van meningsuiting bij het beledigen van groepen

(60%) dan bij het delen van onware informatie (48%). Ook in de groepsgesprekken komen zorgen om haatzaaien, bedreigingen, beledigingen en vervelende omgangsnormen sterk naar voren als het over sociale media gaat. Mensen denken dat mensen online meer durven omdat ze daar (relatief) anoniem zijn en ze maken zich zorgen om de invloed van online omgangsnormen op offline normen.

Gevraagd naar wie er verantwoordelijk is voor het opstellen van regels van wat je wel of niet kunt zeggen of delen op het internet, geven de meeste burgers verantwoordelijkheid aan de nationale overheid (71%). Hierna volgen de EU (64%), internetgebruikers (59%) en technologiebedrijven (50%).

Mensen zien negatieve aspecten aan online informatie en gedrag en de grootste groep neigt naar ingrijpen op de vrijheid van meningsuiting om mensen te beschermen tegen beledigingen en onware of gevaarlijke informatie. Het zijn echter geen grote absolute meerderheden, dus er is ook verdeeldheid. In gesprekken worden mensen genuanceerder over de voor- en nadelen van ingrijpen. Dit suggereert dat visies van burgers op dit vlak in beweging zijn en dat het belangrijk is dat overheden en bedrijven burgers meenemen in hun beleid en afwegingen.

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

In hoofdstuk 2 beschreven we met welke thema's de Europese Unie (EU) zich volgens burgers meer of juist minder moet bezighouden. Digitalisering en beleid voor technologieën en technologiebedrijven komen hier niet in naar voren. Dit is opvallend, omdat de EU de afgelopen jaren op dit vlak veel stappen heeft gezet. Bij het aantreden van de huidige Europese Commissie was digitalisering al een van de hoofdprioriteiten van de Commissie en dit werd versterkt door een focus op digitale transitie in het herstelfonds NextGenerationEU, dat tijdens de coronapandemie werd ontwikkeld (Europese Commissie 2020a; Europese Commissie 2020b). Commissievoorzitter Ursula von der Leyen stelde in de *State of the Union speech* van 2020 dat de tijd rijp was voor de EU om het technologiebeleid uit te breiden, omdat Europa anders de regels en standaarden van anderen zou moeten blijven volgen (Europese Commissie 2020b). Sindsdien heeft de EU omvangrijke wetgeving aangenomen die digitale markten en diensten verder reguleert, zoals de Digital Market Acts (DMA) en de Digital Services Act (DSA) (Europese Commissie 2023).

Wanneer de DSA wordt geïmplementeerd, zullen grote platforms onder andere meer inzicht moeten geven in hoe ze werken en risico's zoals desinformatie en illegale inhoud gericht moeten aanpakken (Ministerie van EZK 2023; Ministerie van BZK 2023; Leerssen 2023). Voor legale content die desondanks als schadelijk kan worden gezien, zijn geen directe regels opgenomen over wat wel of niet mag, maar de wet voorziet wel in processen waarbij platforms feedback ontvangen op de toepassing van hun eigen regels en hun waarborging van mensenrechten (Keller 2022). De implementatie van de DSA en ander EU-beleid kan dus effect hebben op de keuzes die platforms maken bij het ingrijpen op berichten van gebruikers. Een kritiekpunt dat sommige organisaties noemen, is dat overheden meer invloed krijgen op welke inhoud als gevaarlijk of onwenselijk wordt gezien (DSA Human Rights Alliance 2023). Anderen zien juist het risico dat technologiebedrijven afwegingen maken die wel in hun commercieel belang, maar niet in het algemeen of publiek belang zijn en geven de voorkeur aan invloed van de overheid (O'Hara en Hall 2021).

Gegeven de focus van het EU-beleid van de afgelopen jaren, is het opvallend dat respondenten zich niet spontaan uitspreken over technologiebeleid. De andere grote beleidsprioriteit van deze Europese Commissie, klimaat, komt wel duidelijk naar voren in de antwoorden van respondenten, zowel bij de vraag waar de EU meer aandacht aan zou moeten besteden als bij de vraag waar de EU minder aandacht aan zou moeten besteden (zie hoofdstuk 2). Het zou kunnen dat burgers de huidige inzet precies goed vinden, maar het zou ook kunnen dat zij de EU niet zozeer met dit onderwerp associëren (zoals ze dat wel met klimaat doen). Het kan ook zijn dat mensen niet zo goed weten wat er op EU-niveau op dit vlak gebeurt of überhaupt niet geïnteresseerd zijn in het onderwerp.

In eerdere publicaties zijn we dieper ingegaan op andere EU-thema's, zoals klimaat en migratie (zie Djundeva en Den Ridder 2021). We hebben nog niet eerder gekeken naar burgerperspectieven op digitalisering en technologie. We verdiepen ons in dit hoofdstuk in de burgerperspectieven op sociale media, omdat dit een vorm van technologie is die veel mensen gebruiken en waarbij maatschappelijke vraagstukken spelen die raken aan het technologiebeleid van de EU en Nederland. Denk aan de omgang met online omgangsvormen en misinformatie, of de afweging tussen de vrijheid van meningsuiting en collectieve risico's als volksgezondheid en de veiligheid van democratische processen. Mag iemand alles op sociale media plaatsen, ook als content beledigend is voor groepen of informatie bevat die schadelijk is? Mag de vrijheid van meningsuiting volgens burgers worden ingeperkt omwille van de bestrijding van schadelijke informatie of sociale veiligheid op sociale media? Ook spelen er vragen over de macht en handelingsopties van overheden, technologiebedrijven en gebruikers in een relatief nieuw beleidsdomein waar de verdeling van verantwoordelijkheden ter discussie staat (O'Hara en Hall 2021). Naar wie kijken burgers als het gaat om regels maken voor omgangsvormen en informatie op sociale media?

We maken gebruik van data uit een aanvullende LISS-enquête die is afgenomen in april 2023. Daarnaast gebruiken we data van vier focusgroepen die plaatsvonden in Amersfoort en Amsterdam in mei 2023. Zie voor meer informatie de [Verantwoording](#).

Met deze verkenning van burgerperspectieven op misinformatie en omgangsnormen op sociale media willen we een bijdrage leveren aan de maatschappelijke en politieke discussies die over dit thema gevoerd worden. Denk bijvoorbeeld aan de recente brandbrief van Tweede Kamervoorzitter Vera Bergkamp aan Twitter over de aanpak van online bedreigingen van politici (2023), die een debat in de media aanzwengelde

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

over onder andere de verantwoordelijkheden van socialemediabedrijven en de wenselijkheid van anonimiteit op sociale media (zie Boerwinkel en DeMeyer 2023; Broer 2023; Zimmerman 2023). Burgerperspectieven kunnen bovendien politieke discussies over de uitvoering van de DSA en mogelijke nieuwe wetgeving voeden.

We kijken eerst naar de algemene indruk die deelnemers aan de focusgroepgesprekken hebben van sociale media. Daarna bespreken we de bevindingen uit de enquête en focusgroepen over online informatie en gedragssnormen. In het laatste deel van dit hoofdstuk gaan we in op hoe burgers aankijken tegen de verantwoordelijkheidsverdeling tussen socialemediabedrijven, gebruikers, de Nederlandse overheid en de EU in de aanpak van online misinformatie en ongewenste omgangsvormen op sociale media. We gebruiken hierbij de term ‘misinformatie’ als overkoepelende term voor alle informatie die onwaar is, onafhankelijk van de intentie van de deler van deze informatie (Søe 2021). Daarnaast gebruiken we ‘desinformatie’ als een term voor foutieve informatie waarvan de afzender weet dat die niet klopt en die er bewust voor kiest om deze te delen om mensen te beïnvloeden (idem).

Sombere reflecties van burgers op sociale media

De meeste deelnemers spreken redelijk makkelijk uit eigen ervaring over hun eigen gebruik van sociale media en brengen gedurende het gesprek observaties over de bredere maatschappij naar voren. Aan het begin van de focusgroepgesprekken vragen we deelnemers iets te vertellen over welke sociale media ze gebruiken en waarom. Een reeks aan veelgebruikte socialemediaplatforms komt voorbij. Deelnemers koppelen specifieke platforms aan specifieke doeleinden, zoals inspiratie, hobby's, praktische informatie of nieuws. Deelnemers gebruiken verschillende platforms ook voor andere soorten sociale contacten, zoals contacten op het werk, in de buurt, met onbekenden, familie of vrienden.

Het valt op dat deelnemers ongevraagd beginnen over het beperken van het gebruik van sociale media en het onder controle houden van negatieve aspecten van sociale media. De introductievraag naar het socialemediagebruik leidt tot opmerkingen van deelnemers over hoe tijdrovend en verslavend sociale media kunnen zijn. Daarnaast gaan de gesprekken al snel over aspecten van sociale media die deelnemers tegenstaan, zoals vervelende omgangsnormen, mensen die de hele tijd op hun telefoon zitten om sociale media te bekijken, en grote hoeveelheden content, onbetrouwbare informatie en sterke meningsverschillen die ze als gebruiker te zien krijgen.

De oplossing voor negatieve aspecten van sociale media, die ongevraagd vooral voor naar voren kwam, leggen de deelnemers bij de gebruiker zelf. Ze zouden zich aan deze vervelende aspecten kunnen onttrekken, bijvoorbeeld door informatie niet te lezen, informatie weg te klikken, andere gebruikers te blokkeren of een bepaald platform niet meer te gebruiken. Zelf als gebruiker controle (proberen te) houden op sociale media blijkt een terugkerend thema te zijn in de gesprekken over misinformatie en ongewenst gedrag. De rol voor overheden en bedrijven komt vooral naar voren naarmate de gesprekken vorderen en voornamelijk bij expliciete vragen over verantwoordelijkheden van bedrijven en overheden (zie [‘Verwachtingen van bedrijven, gebruikers en overheden’](#)).

Online anonimiteit geassocieerd met negatief gedrag

Op verschillende momenten in de gesprekken maken deelnemers vergelijkingen tussen de online en offline wereld. Hieruit komt meestal naar voren dat zij sociale media niet als een apart domein zien met hele andere regels dan voor offline interacties. Offline omgangsnormen vormen bijvoorbeeld vaak een startpunt voor het beredeneren van ideale omgangsnormen op sociale media. Toch zien deelnemers wel een belangrijk verschil tussen sociale media en offline interacties dat ze cruciaal vinden voor negatief online gedrag: de (relatieve) anonimiteit van interacties op sociale media. Een deelnemer vindt het bijvoorbeeld kenmerkend dat sterke negatieve reacties op nieuwsberichten van accounts komen zonder foto:

‘Ik kan het wel naast me neerleggen, maar vooral als het me echt raakt, dan ga ik weleens even naar diegene die dat dan doet kijken en die heeft altijd een fake profiel of het is altijd... er staat

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

geen foto bij of zo, denk ik van: ja wees een man of vrouw, zorg dan ook gewoon dat je met je gezicht erop staat en wie je bent.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Een redentatie die in meerdere gesprekken naar voren komt, is dat deelnemers vinden dat interacties op LinkedIn minder vervelend zijn dan op andere platforms en dat er op dit medium minder misinformatie wordt gedeeld. Volgens deelnemers komt dit omdat mensen met naam en toenaam actief zijn en slecht gedrag negatieve repercussies kan hebben voor iemands carrière.

Desondanks is er in de loop van de gesprekken ook aandacht voor de voordelen van anonimiteit op sociale media. Zo wordt anonimiteit ook met positieve ontwikkelingen verbonden, zoals activisme in andere landen:

‘Maar het is nog steeds moeilijk, want dan denk je: oké anonimiteit weg, maar juist die anonimiteit kan ook zorgen voor zoiets als de Arabische lente en die revolutie in Hongkong en whatever, dan wil je juist die anonimiteit.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Daarnaast zegt een deelnemer zijn achternaam op Facebook te hebben veranderd nadat hij was bedreigd door iemand uit de buurt. Dit wijst ook op anonimiteit als bewuste strategie tegen ongewenste omgangsvormen in de Nederlandse context. Deze paradox is in lijn met eerdere bevindingen van het Rathenau Instituut (2021), dat concludeerde dat anonimiteit zowel aan negatief gedrag kan bijdragen, als bescherming hiertegen kan bieden.

De aandacht voor anonimiteit onder deelnemers is opvallend, omdat de gesprekken vrijwel alleen gaan over mainstream sociale media, waarbij de meeste gebruikers herkenbaar zijn met foto's, connecties met vrienden hebben of andere persoonlijke details delen, en niet over platforms waarbij anonimiteit gebruikelijk is (zie De Zeeuw en Tuters 2020). Het lijkt in de gesprekken dan ook niet te gaan om absolute anonimiteit, maar om een meer relatieve vorm van anonimiteit of pseudonimiteit, zoals het veranderen van een naam of het weglaten van een herkenbare profielfoto. Het feit dat deelnemers (relatieve) anonimiteit in eerste instantie vooral associëren met onveiligheid en negatieve aspecten, zou kunnen komen omdat veiligheid en bescherming door anonimiteit vooral worden verbonden met politiek activisme in andere landen, maar niet zozeer in verband worden gebracht met een meerwaarde voor de Nederlandse context.

Anonimiteit speelt een belangrijke rol in de geschiedenis van het internet en wordt binnen internet-activisme vaak geprezen als belangrijk en waardevol kenmerk van online interacties (O'Hara en Hall 2021). Naast bescherming van politiek activisten en klokkenluiders is anonimiteit van meerwaarde voor bijvoorbeeld LHBTI'ers die nog niet uit de kast zijn, mensen die (een deel van) hun identiteit online construeren of alternatieve levensstijlen of ideologieën uitdragen die niet in hun omgeving geaccepteerd worden (Lingel 2023; Van der Nagel en Frith 2015; boyd 2012; Hogan 2013). Deze argumenten komen niet naar voren in de focusgroepgesprekken.

Onbetrouwbare informatie op sociale media

We vragen deelnemers aan de focusgroepen of zij wel eens twijfelen aan de betrouwbaarheid van informatie op sociale media. De meesten doen dat inderdaad. Voorbeelden van onbetrouwbare informatie gaan over corona, de oorlog in Oekraïne, lokaal nieuws en commerciële berichten en advertenties. Gevraagd naar hoe sociale media verschillen van traditionele media, wordt in verschillende groepen opgemerkt dat traditionele media betrouwbaarder zijn, onder andere vanwege de aanwezigheid van een redactie. Het opgemerkte verschil in vertrouwen past in het patroon van een *trust gap* dat in Nederland en internationaal terugkomt: nieuws op sociale media wordt over het algemeen veel minder vertrouwd dan nieuws in traditionele media (Mont'Alverne et al. 2022; CvdM 2023; Ten Doeschot et al. 2022). Een belangrijke nuancing hierbij is dat uit eerder onderzoek blijkt dat jongeren tussen de 18 en 24 jaar gemiddeld veel minder vertrouwen hebben in journalistiek nieuws (CvdM 2021). Deze jongeren zijn opgegroeid met een scala aan digitale nieuwsbronnen en hebben geleerd om twijfel als kritische basishouding richting informatie aan te nemen (Costere Meijer, in CvdM 2021).

Aanleidingen voor wantrouwen online informatie

Opmerkingen over onbetrouwbaarheid van informatie op sociale media worden in de focusgroepgesprekken vooral gekoppeld aan het feit dat informatie delen laagdrempelig is ('iedereen kan er wat op zetten') en dat informatie van onbekende afzenders of bronnen onbetrouwbaar is, omdat hun kennis, belangen of intenties niet bekend zijn voor de ontvanger:

'Eigenlijk vertrouw ik ook nieuws per definitie nooit op social media, tenzij het van een journalistieke bron is. Maar het is heel gevaarlijk om daar je feitelijke kennis of informatie uit te halen omdat iedereen er maar alles op kan plaatsen.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

In het verlengde hiervan beargumenteerde een andere deelnemer dat informatie van sociale media betrouwbaarder overkomt als het wordt doorgestuurd door iemand die je kent:

'Op sommige platforms heb je een duidelijke afzender. Bijvoorbeeld WhatsApp, dan zit ik eigenlijk alleen in groepen of met mensen waarvan ik weet wie de afzender is. Die sturen wel eens wat door, maar dan weet ik in ieder geval oké, dat is diegene, die stuurt het door. Die ken je een beetje, heb je een beetje een idee van. [...] Facebook en Instagram kijk ik ook vaak van die filmpjes, TikTok-achtige lijsten door zeg maar. En dan heb je helemaal geen idee waar het vandaan komt.' (Amersfoort, groep hbo/wo)

Naast het wel of niet kennen van de persoon die informatie plaatst of doorstuurt, is een overdreven taalgebruik en eenzijdige argumentatie een terugkerende reden tot wantrouwen van informatie in de gesprekken. Zo koppelen sommige deelnemers de laatste categorie aan informatie over de oorlog in Oekraïne waaraan zij twijfelen:

'Ik denk de eenzijdigheid. [...] Dus juist in een situatie bijvoorbeeld als een oorlog is het heel moeilijk om er echt achter te komen wat er echt aan de hand is, want beide partijen doen aan propaganda.' (Amsterdam, groep hbo/wo)

Gepercipieerde eenzijdigheid is ook een reden tot twijfel aan de betrouwbaarheid van informatie in de interviews met coronasceptische participanten in eerder SCP-onderzoek (Hartman en Vroon-Najem 2023) en komt naar voren in onderzoek naar wantrouwen van journalistieke media onder burgers (CvdM 2021).

Deelnemers geven bovendien aan te twijfelen aan informatie wanneer de inhoud niet strookt met hun verwachtingen en kennis over de wereld. Ze verwijzen hiernaar als 'verstand', 'gevoel' of 'intuïtie'. Hoewel deze bewoordingen in eerste instantie tegenstrijdig klinken (gevoel en ratio), lijken participanten in beide gevallen vooral te verwijzen naar hun referentiekaders en bijbehorend voorstellingsvermogen of iets waar kan zijn:

'Ik twijfel als m'n boerenverstand zegt: dit is te gek om waar te zijn. Als ik zelf denk: dit kan niet waar zijn.' (Amsterdam, groep hbo/wo)

'Ik denk dat ik vertrouw op mijn intuïtie en dan voor mezelf bepaal van, ja dat klopt of dat klopt niet. Maar ja, aan de andere kant weet ik dat natuurlijk nooit 100% zeker.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

'Alles wat jij denkt en je ziet dingen waarvan jij denkt dat ze waar zijn, die vertrouw je. En die afwijkend zijn natuurlijk van jouw mening of waarvan jij denkt dat het de waarheid is, die vertrouw je niet.' (Amersfoort, groep hbo/wo)

Vertrouwen in eigen capaciteiten, maar wel zorgen om misinformatie

De laatste twee citaten laten ook zien dat sommige deelnemers twijfelen of ze onjuiste informatie altijd als zodanig herkennen. In de LISS-enquête van april 2023 geeft 76% van de respondenten aan dat ze zichzelf voldoende vertrouwen om onjuiste online informatie te herkennen (een score van 6 of hoger op een schaal van 1 tot 10) en 24% gaf aan zichzelf onvoldoende te vertrouwen (een score van 5 of lager op een schaal van 1 tot 10). Het overgrote deel van de Nederlanders heeft dus wel enig vertrouwen in de eigen capaciteit om misinformatie te herkennen. Een kanttekening hierbij is dat het beantwoorden van deze vraag ook een eerste reactie kan zijn. Enkele deelnemers aan de focusgroepen geven bijvoorbeeld in eerste instantie aan onjuiste informatie wel te herkennen, maar gedurende het gesprek realiseren ze zich dat dat misschien toch niet altijd het geval is. Zo voegt de deelnemer uit de hbo/wo-groep in Amersfoort aan het laatste citaat toe:

‘Dus we kunnen wel heel stoer met z’n allen zeggen: nee, dat herken ik wel, maar dat is natuurlijk weer gebaseerd op hoe je naar de wereld en de waarheden kijkt.’ (Amersfoort, groep hbo/wo)

Deelnemers geven bovendien aan dat zij zich zorgen maken dat het steeds lastiger wordt om onware of bewerkte informatie te herkennen vanwege ontwikkelingen in de toepassingen van kunstmatige intelligentie:

‘Zeker met dat ChatGPT [...] als je ziet wat voor levensechte foto’s maar ook berichten daar eigenlijk vandaan kunnen komen dan denk je: ja als dit ook wordt gepubliceerd op de NOS of op weet ik veel wat, ik kan het niet onderscheiden van een ander artikel, dat is zo levensecht.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

In de LISS-enquête vroegen we respondenten of zij zich zorgen maken over foutieve, misleidende informatie op het internet. 48% van de Nederlanders maakt zich redelijk tot veel zorgen, 41% maakt zich een beetje zorgen en 6% maakt zich geen zorgen. Het is opvallend dat de meerderheid van de respondenten zichzelf capabel acht om onjuiste informatie te herkennen, maar zich ook zorgen maakt om foutieve, misleidende informatie op het internet. Dit verschil speelt meer bij mannen, die zich ongeveer even vaak zorgen maken om misinformatie (49%) als vrouwen (47%), maar vaker dan vrouwen voldoende vertrouwen hebben in hun eigen vaardigheden om misinformatie te herkennen (81% versus 70%, zie [tabel 3.1](#)).

Dat een aanzienlijke groep burgers zich zorgen maakt om online misinformatie blijkt ook uit eerder onderzoek van I&O Research voor de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (Ten Doeschot et al. 2022) en het Commissariaat voor de Media (2023). Dat mensen zich zorgen maken om misinformatie zegt echter nog niets over de objectieve dreiging van foutieve informatie voor de maatschappij. Onderzoek naar de hoeveelheid misinformatie ten opzichte van het totale mediadiet van consumenten of de totale content op sociale media, laat over het algemeen zien dat de hoeveelheid misinformatie waar mensen mee worden geconfronteerd klein is (Altay et al. 2023; Allen et al. 2020). Een recente experimentele studie in de Verenigde Staten suggereert echter dat waarschuwen voor misinformatie er ook voor kan zorgen dat mensen nieuwsbronnen in het algemeen meer gaan wantrouwen (Van der Meer et al. 2023).

Een van de verklaringen voor het verschil in vertrouwen in de eigen capaciteiten en zorgen over misinformatie is dat mensen zich vooral zorgen maken over *andere* mensen die misinformatie niet als zodanig herkennen (ook wel genoemd: *third-person effect*, zie Davison 1983, en ook Corbu et al. 2020 en Tang et al. 2021). Voorbeelden hiervan zien we terug in de focusgroepen, waarin vooral zorgen worden geuit over *andere* mensen die ‘onzin’ of ‘misleidende informatie’ geloven. Misinformatie wordt voornamelijk als probleem gezien als het wordt gekoppeld aan polarisatie en (grootschalige) beïnvloeding van andere mensen. In de

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

twee hbo/wo-groepen worden de gepercipieerde gevaren van misinformatie meerdere keren expliciet in verband gebracht met de bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten:

‘Nou ja kijk in Amerika naar die Capitoool, naar die bestorming dus dat is een heel extreem voorbeeld, maar het zet wel mensen aan het denken. Mensen die voelen haat, mensen die voelen zich niet begrepen, bepaalde vuurtjes worden aangewakkerd en ik denk dat dat heel gevaarlijk kan zijn.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Tabel 3.1 Zorgen en vertrouwen in herkennen misinformatie, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a

	maakt zich redelijk tot veel zorgen over misinformatie ^b	voldoende vertrouwen in eigen vaardigheden herkennen misinformatie ^c
allen	48	76
man	49	81
vrouw	47	70
18-34 jaar	39	86
35-54 jaar	44	83
≥ 55 jaar	55	65
basisonderwijs, vmbo	50	57
havo/vwo, mbo	46	80
hbo, wo	49	83
stemintentie:		
VVD	46	83
D66	57	82
CDA/CU	49	75
PvdA/GroenLinks	50	82
PvdD/SP	57	67
PVV/FvD/JA21	49	75
BBB	48	70
niet-stemmen	37	68

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

b Aandeel dat aangeeft zich redelijk veel zorgen of heel veel zorgen te maken om misinformatie op het internet.

c Aandeel dat zichzelf een 6 of hoger (op schaal van 1-10) geeft voor eigen vertrouwen in het herkennen van misinformatie op het internet.

Bron: LISS april 2023

Soms wordt de zorg om misinformatie in de focusgroepen gekoppeld aan specifieke groepen, zoals jongeren, die volgens sommige deelnemers onware informatie eerder voor waar zouden aannemen of door hun vele internetgebruik vaker aan misinformatie zouden worden blootgesteld. In de enquêtegegevens zien we dat respondenten tussen de 18 en 34 jaar zich minder vaak zorgen maken over misinformatie dan respondenten van 55 jaar en ouder (39% versus 55%) en vaker vertrouwen hebben in hun eigen capaciteiten om misinformatie te herkennen (zie [tabel 3.1](#)). Deze inzichten gaan over de eigen inschatting van mensen om misinformatie te herkennen. In (internationaal) onderzoek wordt met experimenten of met socialemediadata ook gekeken in hoeverre mensen het ook echt herkennen. In sommige studies herkennen

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

jongeren misinformatie beter dan ouderen (Brashier en Schacter 2020; Guess et al. 2019), in een andere studie is het andersom (Soetekouw en Angelopoulos 2022). Dit leidt dus nog niet tot een eenduidig beeld en de vraag is ook in hoeverre deze inzichten gelden voor de Nederlandse context en toepasbaar zijn op hoe mensen sociale media gebruiken buiten een experimentele context.

Informatie niet per se verifiëren of anderen corrigeren

De groep Nederlanders die zich helemaal geen zorgen maakt over misinformatie is dus klein (6%). Een deelnemer aan de focusgroep tot en met mbo is een voorbeeld van iemand die zich geen zorgen maakt. Ze geeft aan dat het haar niet per se interesseert of informatie wel of niet klopt. 'Nee, ik ga niet checken of zo. Ik heb zoiets van: nou oké, het zal wel', voegt ze daaraan toe. Anderen zijn niet zo resoluut, maar het sentiment dat je onbetrouwbaar ogende informatie niet per se gaat verifiëren, wordt wel door meer deelnemers gedeeld, ook als zij in het gesprek aangeven zich wel zorgen te maken om de mogelijke effecten van onbetrouwbare informatie:

A: 'Nou, twijfelen niet. Dat gaat zo snel, als ik vaak drie woorden lees, denk ik al, dit klopt niet, dan ga ik gewoon meteen door. Dan is gewoon meteen verbannen en door.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

(...)

Gespreksleider: 'Maar ik hoorde [andere deelnemer] ook zeggen dat als zij iets tegenkomt waarvan zij niet weet of het wel waar is, dat ze het gaat checken. Herkennen anderen dat? Herkennen jullie dat bij jezelf dat als je iets leest en denkt: ik weet niet of het klopt, dat jullie dan die dingen gaan checken?'

B: 'Nee, ik neem het gewoon niet aan en ik doe er verder niks mee.'

C: 'Je weet niet meer waar je het moet checken. Ik ga wel kijken naar andere sites, maar ja of die dan wel gelijk hebben, maar als die een beetje dezelfde ideeën hebben erover als ik, dan denk ik: hé ik geloof jou toch meer dan die andere.'

Sommige deelnemers geven aan dat informatie verifiëren veel tijd en energie kost en niet past bij de manier waarop zij sociale media gebruiken, bijvoorbeeld om snel even tussendoor te kijken wat er op sociale media gebeurt. Het is voor mensen ook niet altijd duidelijk wat voor bron dan wel betrouwbaar is om de gevonden informatie mee te vergelijken. Sommigen geven dus toe dat ze niet per se altijd in actie komen als ze twijfelen aan de betrouwbaarheid van informatie op sociale media, anderen benadrukken in hun antwoorden dat ze aan verificatie en vergelijking van bronnen doen. Dat laatste lijkt iets vaker te gebeuren door deelnemers in de twee groepen met hbo- en wo-opgeleiden. In eerder enquêteonderzoek door I&O Research voor de NCTV (Ten Doeschot et al. 2022) geven vier op de tien mensen aan dat ze de juistheid van nieuwsberichten vaak of altijd verifiëren, de helft geeft aan dit soms te doen.

Deelnemers aan de focusgroepen spreken ook over drempels om anderen te wijzen op het delen van misinformatie. Bij bekenden zoals familieleden willen ze hier nog wel op wijzen, maar in discussie gaan met vreemden op sociale media vinden deelnemers niet per se een oplossing om misinformatie tegen te gaan:

'Ik vind het nog wat uitmaken of zeg maar mijn zus zoiets deelt. Dan zou ik haar erop aanspreken van: joh, wat is dit? Dat is raar, het klopt niet volgens mij. Of dat het ergens in een of andere Facebook- of LinkedIn-groep wordt gezegd en weet ik wat, John huppeldepup die ik verder helemaal niet ken, poneert iets. Ja, als dat op een gegeven moment te veel gebeurt dan ga ik weg uit die groep. En als dat hele medium domineert, dan ben ik weg van het medium.' (Amersfoort, groep hbo/wo)

Net als met informatie voor jezelf factchecken, maken sommige deelnemers hierbij de afweging dat het tijd en energie kost om anderen op onbetrouwbare informatie te wijzen en dat jezelf onttrekken een makkelijkere strategie is in de omgang met onbetrouwbare informatie.

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

‘Het hangt ook af van welke context, hoe ver word je getriggerd hier. Hoe groot is je belang, want ik merk echt nu, omdat het kost allemaal energie om het te gaan uitzoeken en dan weer posten en dan moet je even goed formuleren om ervoor te zorgen dat het toch niet gaat leiden tot bepaalde negatieve reacties zodat mensen wel goed begrijpen wat je eigenlijk wil informeren.’
(Amsterdam, groep hbo/wo)

Ook blijkt uit deze toelichting dat de bereidheid om misinformatie openlijk te corrigeren ook te maken kan hebben met de reacties die mensen verwachten en de omgangsnormen die ze zien op een medium. Het is daarbij goed om te benadrukken dat deelnemers overwegend negatief zijn over de gepercipieerde omgangsnormen op sociale media (zie [Omgangsnormen op sociale media](#)).

Sommige deelnemers verbinden het wel of niet verifiëren van informatie vooral aan keuzes van de individuele informatieconsument, waarbij vertrouwde nieuwsmerken en journalisten vervolgens wel een rol spelen in hoe een individu informatie kan controleren. Deze associaties passen bij wat Stephanie Edgerly en collega's (2020) publieksverificatie als normatief ideaal noemen. Dit ideaal gaat ervan uit dat kritische nieuwsconsumenten zich met verificatiemethoden en algemeen wantrouwen wapenen tegen misinformatie (idem). Dit ideaal geeft volgens de auteurs te weinig rekenschap voor de tijd en cognitieve inspanning die verificatie in de praktijk vraagt, en de interesses en motivaties die mensen hebben om extra informatie op te zoeken. Deze barrières vinden overigens wel weerklank bij de opmerkingen van sommige deelnemers aan de gesprekken ('Je weet niet meer waar je het moet checken', 'ik neem het gewoon niet aan en ik doe er verder niks mee').

Mensen geven aan zelf vaak informatie te verifiëren wanneer ze twijfelen (Tandoc et al. 2018). Dit komt deels ook naar voren in de focusgroepgesprekken waarin deelnemers bespreken dat zij actie ondernemen als ze het gevoel hebben dat informatie niet klopt. Dit kan worden gezien als handelen vanuit de 'truth default theory' (Levine 2014): iets is in principe waar tenzij er een reden tot wantrouwen opdoemt. Maar wat mensen zeggen, is niet per se wat mensen in de praktijk doen. Experimenteel onderzoek in de Verenigde Staten laat zien dat sommige mensen eerder in actie komen om online informatie te verifiëren als een bericht in hun wereldbeeld past en ze denken dat het wel waar is, dan wanneer ze denken dat een bericht niet waar is (Edgerly et al. 2020; Walter et al. 2021). Het is daarom belangrijk zelfrapportages over verificatiegedrag naast experimenteel onderzoek te blijven beschouwen.

Inperking vrijheid van meningsuiting omwille van misinformatiebestrijding

Gegeven de zorgen van mensen om onbetrouwbare informatie op het internet, is het interessant hoe burgers vrijheid van meningsuiting afwegen tegen onware informatie. 18% van de respondenten in de aanvullende LISS-enquête van april 2023 vindt dat mensen vrij informatie moeten kunnen delen op het internet, ook als ze niet zeker weten of de informatie waar is. Hier staat tegenover dat 48% van de respondenten het oneens is met deze stelling (zie [tabel 3.2](#)). De grootste groep mensen is dus voor inperking van de vrijheid van meningsuiting omwille van onware informatie, maar er heerst ook verdeeldheid. Juridisch gezien is het feit dat informatie niet waar is nog geen reden om deze vrijheid in te perken. Daar zijn aanvullende voorwaarden voor nodig, zoals misleidende commerciële informatie of onware informatie die een gevaar vormt voor de volksgezondheid of het functioneren van de rechtsstaat (Van Hoboken et al. 2019). In deze vraag is niet gespecificeerd hoe die vrijheid wordt ingeperkt. Mensen kunnen het bijvoorbeeld interpreteren als een fatsoensnorm of als een juridische inkadering waar de overheid op handhaaft. Toch is het opvallend dat de voorkeur van bijna de helft van de respondenten uitgaat naar inperking van de vrijheid van meningsuiting als informatie niet waar is.

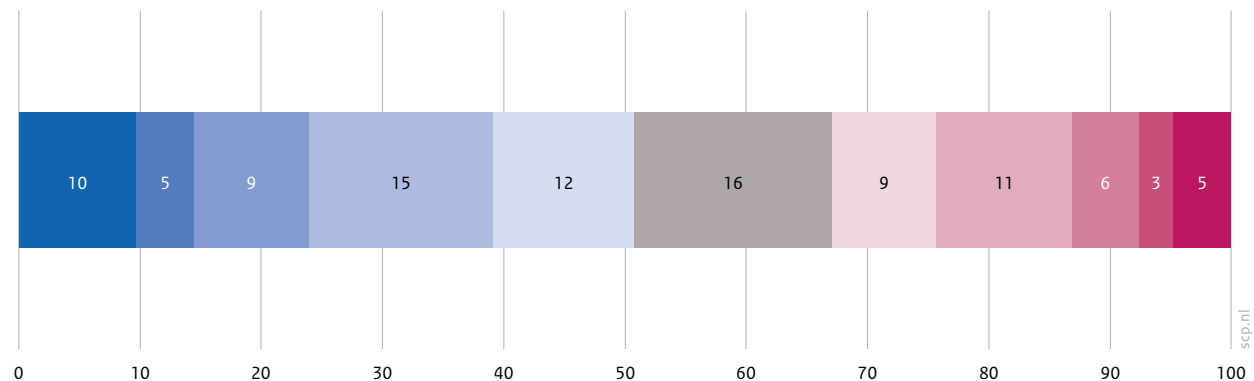
Tabel 3.2 Steun voor vrijheid van meningsuiting, ook bij misinformatie, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a

eens	18
niet eens, niet oneens	29
oneens	48
weet niet	4

a Vraagstelling: 'Mensen moeten vrij informatie kunnen delen op het internet, ook als ze niet zeker weten of het waar is.'

Bron: LISS april 2023

In een andere vraag vroegen we respondenten zichzelf te positioneren aan de hand van twee stellingen: 'De overheid mag ingrijpen als mensen gevaarlijke informatie delen' en 'De overheid moet de individuele vrijheid van meningsuiting altijd beschermen'. In deze vraag staat dus wel gespecificeerd wie de vrijheid van meningsuiting inperkt en de conditie van de onware informatie is hierbij sterker dan bij de vorige vraag (gevaarlijke informatie in plaats van onware informatie). Toch is het beeld dat naar voren komt vergelijkbaar qua steun voor de inperking van de vrijheid van meningsuiting. 51% kiest in meer of mindere mate voor de positie dat de overheid mag ingrijpen bij gevaarlijke informatie (positie 0-4). 34% neigt naar de positie dat de overheid de vrijheid van meningsuiting altijd moet beschermen en niet mag ingrijpen (positie 6-10, zie [figuur 3.1](#)).

Figuur 3.1 Dilemma tussen inperking en bescherming vrijheid van meningsuiting op internet, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a


■ 0 De overheid mag ingrijpen als mensen gevaarlijke informatie delen op het internet – ook al gaat dat ten koste van de individuele vrijheid van meningsuiting.

■ 10 De overheid moet de individuele vrijheid van meningsuiting altijd beschermen en nooit ingrijpen als mensen informatie delen op het internet.

a Vraagstelling: '(0) De overheid mag ingrijpen als mensen gevaarlijke informatie delen op het internet – ook al gaat dat ten koste van de individuele vrijheid van meningsuiting. De overheid mag daarbij zelf bepalen wat gevaarlijk is, bijvoorbeeld gevaarlijk voor de volksgezondheid of nationale veiligheid – (10) De overheid moet de individuele vrijheid van meningsuiting altijd beschermen en nooit ingrijpen als mensen informatie delen op het internet – ook al vindt de overheid deze informatie gevaarlijk voor de volksgezondheid of nationale veiligheid.'

Bron: LISS april 2023

De grootste groep – ongeveer de helft van de mensen – vindt dus dat mensen niet volledig vrij moeten zijn om alles te delen wat ze willen in het geval van gevaarlijke of onware informatie. Ook in de focusgroep-gesprekken komt het beeld naar voren dat mensen vinden dat er wat aan misinformatie moet worden gedaan. Deelnemers spreken over het algemeen negatief over mensen die onbetrouwbare informatie delen. In een van de gesprekken in Amsterdam (tot en met mbo) oppert een deelnemer zelfs om boetes op te leggen voor het delen van onware informatie. Er speelt wel een onderscheid tussen gewone mensen die

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

iets delen wat onbetrouwbaar is of blijkt te zijn, en (statelijke) actoren die bewust foutieve informatie verspreiden om mensen te beïnvloeden. Er komen veel verschillende voorbeelden voorbij, vooral van politiek gevoelige onderwerpen en met veel aandacht voor beïnvloeding van mensen in andere landen, zoals beïnvloeding door autoriteiten in Rusland, China en de Verenigde Staten. Uit de verschillende voorbeelden blijkt een bewustzijn onder deelnemers van het bestaan van desinformatie.

In verschillende groepen komt er soms tegenspraak op voorbeelden van wat mensen als onware informatie zien. In een gesprek waarin twee deelnemers refereren aan Trump die volgens hen onware informatie verspreidt over dat de verkiezingen in de Verenigde Staten niet eerlijk zijn verlopen, reageert een andere deelnemer:

‘Maar als je erover nadenkt, wat als het wel zo is? Wat als hij wel gelijk heeft en het is wel..., het is maar net welke kant je kiest toch?’ (Amersfoort, groep t/m mbo)

Dit laat zien dat bewustzijn over beïnvloeding ook onzekerheid over de waarheid kan oproepen. Wat als desinformatie toch blijkt te kloppen? En hoe ga je om met iets wat nog niet goed onderzocht is? In de loop van de gesprekken is er veel aandacht voor de complexiteit van waarheidsvinding en hoe lastig het dus is om regels te maken voor informatie op sociale media. Zo ook in een van de gesprekken in Amsterdam:

A: ‘Maar wanneer is onbetrouwbare informatie slecht? Dan gaan we weer op hetzelfde punt. Wie bepaalt wat?’ (Amsterdam, groep t/m mbo)

B: ‘Dat is het. Wie bepaalt die regels? Ik denk dat jullie het er allemaal mee eens zijn dat er regels moeten komen. En die zijn er dan, maar: mijn informatie is de waarheid. Dan kan je ook zitten liegen.’

A: ‘Iemand kan ook iets signaleren en aan de kaak stellen, wat nog niemand heeft gedaan en wat dan geverifieerd moet gaan worden, of die vraagt dat dat geverifieerd gaat worden en dan zou dat verwijderd kunnen worden.’

Gespreksleider: ‘Dus dan wordt het eigenlijk met een bepaald doel wordt die informatie gedeeld om te kijken van: goh, maar klopt dit wel? Bedoel je dat, dat het vervolgens geverifieerd gaat worden?’

A: ‘Nou ja, ja. Kijk, vrije journalistiek. Mensen die, journalisten die ergens iets oppikken, die denken van: hé, wat is daar gaande?’

Gespreksleider: ‘Wat is er? Ja precies.’

A: ‘Ik stel daar vragen over. Ja, als dat geverifieerd is, toch terecht dat die vragen gesteld worden, want wie weet wat daar allemaal plaatsvindt.’

B: ‘Ja, maar dat is wat anders, dat wordt onderzocht. De bewijzen komen nog.’

A: ‘Ja, maar hoe filter je dat er dan uit? Niet, want het is ongeverifieerd. Dus als het ongeverifieerd is, dan is het per definitie nog niet bevestigd, dus wordt het verwijderd.’

Deze uitwisseling is een voorbeeld van de keerzijde van contentmoderatie op misinformatie die in de vier groepsgesprekken naar voren komt: sociale media kunnen door mensen worden gebruikt om problemen aan de kaak te stellen en zich uit te spreken tegen machthebbers of instanties. Zorgen om de effecten van misinformatie en steun voor inperking van de vrijheid van meningsuiting kunnen dus hand in hand gaan met het besef dat sociale media een middel zijn om problemen aan de kaak te stellen en dat waarheidsvinding complex is. Deelnemers aan de gesprekken komen dan ook niet echt tot een volledige oplossing voor regels voor informatiedeling op sociale media, maar er vinden veel nuanceringen plaats op eerdere stellingen en opinies lijken redelijk in beweging te zijn.

Omgangsnormen op sociale media

We zagen hierboven al dat deelnemers aan focusgroepen aangeven dat de online omgangsvormen op sociale media hen tegenstaan. Actieve socialemediagebruikers in de focusgroepen geven breed aan beledi-

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

gingen en bedreigingen te hebben gezien. Bij de meesten gaat dat vooral over bedreigingen van anderen, bijvoorbeeld bedreigingen onder nieuwsberichten of bij content van bekende mensen. Een enkeling ontvangt zelf wel eens bedreigende reacties. Deelnemers spreken zich ook duidelijk uit over de toon van interacties tussen mensen op sociale media, waarbij het dan vooral gaat over interacties tussen vreemden onder nieuwsberichten of filmpjes, en soms over interacties tussen semibekenden, zoals in een buurtgroep.

Online vrijheid van meningsuiting eindigt bij belediging

Gegeven deze ervaringen is het interessant om te kijken waar burgers een grens trekken bij omgangsnormen op sociale media. In de aanvullende LISS-vragenlijst uit april 2023 geeft een meerderheid (60%) van de respondenten aan dat zij het (helemaal) oneens zijn met de stelling ‘Mensen moeten alles kunnen zeggen op het internet, ook als dit bepaalde groepen beledigt’. 16% van de respondenten is het hier juist (helemaal) mee eens. Uit eerder onderzoek van het College voor de Rechten van de Mens (2018) komt ook naar voren dat een grote meerderheid het wenselijk (82%) en acceptabel (83%) vindt dat internetbedrijven gewelddadige en haatdragende berichten verwijderen. Onze vraag over ingrijpen bij beledigende content krijgt minder steun, maar kan nog steeds rekenen op steun van een meerderheid.

We zien enkele opvallende verschillen tussen groepen in onze data. Meer mannen (20%) dan vrouwen (9%) zijn voor online vrijheid van meningsuiting als content groepen beledigt. En hbo- en wo-opgeleiden en jongeren zijn het ook vaker eens met deze stelling dan ouderen, al blijft de steun voor de stelling dat beledigen mag ook in deze groepen beperkt tot een minderheid. In hoofdstuk 1 zagen we al dat deze opvatting niet alleen geldt voor sociale media: daar zagen we in de winter van 2022/2023 een ruime meerderheid voor de stelling dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun geloofsovertuiging.

Tabel 3.3 Steun voor vrijheid van meningsuiting, ook bij beledigen of kwetsen, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a

eens	16
niet eens, niet oneens	20
oneens	60
weet niet	4

a Vraagstelling: ‘Mensen moeten alles kunnen zeggen op het internet, ook als dit sommige groepen beledigt of kwetst.’

Bron: LISS april 2023

Zorgen om effecten van online gedragsnormen

In alle focusgroepen spreken deelnemers zich uit tegen beledigingen, bedreigingen en haatdragende berichten, maar in de twee groepen met hbo- en wo-geschoolden zijn er minder zorgen om dan in de andere twee groepen. Het gaat hierbij niet alleen om zorgen om online omgangsnormen zelf, maar ook om de effecten van online omgangsnormen en het wijdverbreide gebruik van sociale media op offline interacties. Het idee is dat online gedragsnormen ‘doorsijpelen’ naar offline gedragsnormen. In de groep tot en met mbo in Amsterdam speelt bijvoorbeeld sterk de zorg dat mensen nog maar weinig offline sociaal contact met elkaar hebben en dat jongeren zich minder sociaal opstellen, omdat ze veel op hun telefoon zitten.

Op de vraag wie in hun ogen meer last heeft van bedreigingen, verwijzen deelnemers veelal naar mensen met sterke meningen en visies, en mensen op hooggeplaatste posities en veel bekendheid. Het achterliggende idee is ‘hoge bomen vangen veel wind’. Enkele deelnemers denken bij deze vraag aan mensen die onderdeel uitmaken van een religieuze of etnische minderheid in Nederland, en een deelnemer noemt ‘vrouwen’. Uit verschillende wetenschappelijke en journalistieke onderzoeken blijkt inderdaad dat bestuurders en volksvertegenwoordigers en andere mensen in zichtbare functies zoals de journalistiek te

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

maken hebben met online bedreigingen (Bouwmeester et al. 2020; Holvast et al. 2023; Openbaar Ministerie 2023; Nederlandse Vereniging voor Raadsleden 2023; NCTV 2023). Dit blijkt in het bijzonder te gelden voor vrouwen (Bahara en Von Piekartz 2021; Janssen et al. 2022; Bruijn en Bouwmeester 2022; Saris en Van de Ven 2021), maar het gaat in de praktijk niet alleen om bedreigingen van mensen in een publieke functie door anonieme daders. Volgens cijfers van het CBS (Akkermans et al. 2022) kent 38% van de slachtoffers van online bedreigingen met geweld de dader uit de directe omgeving.

Verschillende deelnemers koppelen zorgen om online gedragsnormen en betwisting van elkaars informatiebronnen aan de term polarisatie:

‘Ik vind die polarisatie wel een probleem. Ik merk bij mezelf dat ik al een heleboel dingen afstoot, afsluit, niet meer ga meediscussiëren want dan krijg je toch alleen maar gezeik. En dat is ook voor de jeugd het voorbeeld van o ja, het is welles nietes. En als je het ergens niet mee eens bent dan geef je gewoon een grote bek en dikke vinger omhoog en zoek het maar uit. We leven in een democratie en een democratie is dat we er met z’n allen uit moeten zien te komen. En ook degene die 51% van de stemmen heeft, heeft rekening te houden met die 49%. En op internet is het nu van mijn waarheid, ik heb gelijk.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Zoals we eerder benoemden, is polarisatie een van de negatieve aspecten die deelnemers somber stemmen over sociale media. In het COB 2022|2 kwam naar voren dat Nederlanders zich zorgen maken om polarisatie. Hoewel het wetenschappelijk bewijs voor toenemende polarisatie ontbreekt, denkt driekwart van de Nederlanders dat meningsverschillen over maatschappelijke kwesties steeds groter worden. In focusgroep-gesprekken voor dit COB komt ook naar voren dat mensen bij polarisatie denken aan een harde toon en verslechtering van het maatschappelijk debat op sociale media.

Omgangsnormen verbeteren: wet en fatsoen

In het praten over de begrenzing van onwenselijk gedrag op sociale media lijken er twee verschillende soorten grenzen naar voren te komen: een juridische grens die de overheid moet handhaven en een fatsoensnorm die mensen zichzelf en elkaar kunnen opleggen. In de eerste categorie vallen antwoorden van deelnemers die uitleggen dat ‘er al een grens’ is, namelijk de wet, en dat haatzaaien, discriminatie, oproepen tot geweld of de holocaust ontkennen al verboden zijn. Hierbij doemt in een groep in Amsterdam wel de vraag op of de wet wel al het onwenselijke gedrag dekt:

A: ‘Nou het voorbeeld waar jij mee kwam, het verbod op de holocaustontkenning.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

B: ‘Ja, dat is er gelukkig.’

A: ‘Dat is er en dat is niet alleen in Nederland zo hè, ik bedoel in heel veel landen is dat er, dus daar eindigt dus jouw vrijheid om daar iets anders van te maken.’

B: ‘Maar je mag zoveel, ja, je mag het sowieso niet ontkennen.’

C: ‘Maar dat is de holocaust, er zijn zoveel andere dingen, ik kan wel zeggen over Oekraïne of over weet ik veel wat voor onderwerp ook, het is mijn recht op mijn vrijheid om te denken en te geloven wat ik wil en dat te verkondigen.’

A: ‘Tot het moment dat de wetgever zegt: ja nu ben je een grens over gegaan.’

C: ‘Maar wanneer... is dat allemaal in de wet vastgelegd? De holocaust wel, maar andere dingen niet.’

A: ‘Nog niet.’

In hetzelfde gesprek ontstaat op een ander moment een soortgelijke discussie over de wet en het delen van video’s van executies op sociale media. Ook hieruit blijkt de vraag of de wet wel altijd al het onwenselijke gedrag kan beschrijven, omdat het gedrag en de maatschappelijke normen veranderen. Deelnemers zien een mogelijke oplossing in democratische controle op de wet via de politiek, maar stuiten dan op het probleem dat het internet internationaal is en dat mensen hun toevlucht kunnen nemen tot het dark web.

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

Daarnaast zijn er deelnemers die niet de wettelijke kaders maar fatsoensnormen benadrukken in hun antwoord op de vraag 'waar ligt de grens' bij online gedrag. Offline gedragsnormen zijn hierbij vaak een referentiepunt van hoe mensen zich op sociale media zouden moeten gedragen, maar in de invulling van deze normen ontstaat soms discussie en wordt ook opgemerkt dat fatsoensnormen relatief zijn. De een vindt schelden normaal, de ander niet. In drie groepen stelt de gespreksleider de vraag of omgangsnormen per platform mogen verschillen, of dat het beter is als alle platforms dezelfde gedragsregels hanteren. Deelnemers vinden het over het algemeen prima dat platforms verschillende regels hebben en dat dit past bij verschillende doelgroepen en functies. Ook hier komt dus een vorm van context en relativiteit naar voren, waarbij deelnemers wel spreken over een ondergrens of benoemen dat de wet niet mag worden overtreden.

Verwachtingen van bedrijven, gebruikers en overheden

Het laatste vraagstuk dat we behandelen, is hoe burgers verantwoordelijkheden verdelen tussen de Nederlandse overheid, de EU, technologiebedrijven en gebruikers, in het oplossen van problemen rondom misinformatie en onwenselijk gedrag op sociale media. In de aanvullende LISS-vragenlijst uit april 2023 vroegen we respondenten aan te geven hoeveel verantwoordelijkheid zij aan elk van deze vier actoren geven in de bestrijding van misinformatie en haatzaaien.

Minst vaak verantwoordelijkheid voor technologiebedrijven

39% van de respondenten geeft bedrijven geen tot weinig verantwoordelijkheid, 23% redelijk wat verantwoordelijkheid en 26% veel tot heel veel verantwoordelijkheid. Er lijkt dus wel enige steun te zijn voor een rol voor technologiebedrijven, maar zij krijgen gemiddeld het minst vaak verantwoordelijkheid (50%) toegekend door respondenten, in vergelijking met de overheid (71%), de EU (64%) en gebruikers (59%). Dit beeld geldt ook voor alle uitsplitsingen naar leeftijd, geslacht en opleiding. Alleen bij de uitsplitsing naar stemgedrag zien we dat mensen die bij de volgende verkiezingen niet zouden stemmen of op de rechtse partijen PVV/FvD/JA21 zouden stemmen, de EU minder verantwoordelijkheid toekennen dan technologiebedrijven. Deze groep geeft technologiebedrijven niet per se vaker verantwoordelijkheid dan respondenten met andere partijvoorkeuren, maar zij geven de EU significant minder vaak verantwoordelijkheid en daarmee komen technologiebedrijven hoger op hun 'ranglijst' te staan, zoals te zien is in [tabel 3.4](#).

In de focusgroepen komen verschillende argumenten naar voren waarom deelnemers terughoudend zijn om veel verantwoordelijkheid aan technologiebedrijven toe te kennen om maatschappelijke problemen rondom misinformatie en omgangsvormen op te lossen. De onderliggende zorg hierbij is dat technologiebedrijven gericht zijn op wat aandeelhouders willen of wat meer winst oplevert:

'Die bedrijven bestaan juist bij die ruzies, want ja, als meer mensen die social media bezoeken.'
(Amersfoort, groep hbo/wo)

Deelnemers aan de hbo/wo-groep in Amsterdam betwijfelen bijvoorbeeld of grote technologiebedrijven 'ethiek en commercie' goed kunnen combineren. Ze zien wel een rol weggelegd voor deze bedrijven, maar veronderstellen dat wettelijke kaders nodig zijn om op terug te vallen. Dit past in een breder beeld dat burgers hebben van grote bedrijven, die ze relatief weinig vertrouwen (zie [figuur 1.7](#)). Zo blijkt uit het COB 2023¹ dat mensen vinden dat grote ondernemingen vooral gericht zijn op eigenbelang en het maken van winst, en niet op het algemeen belang.

Een ander argument tegen de verantwoordelijkheid van bedrijven is meer praktisch van aard:

'Ik denk dat je dan wel een miljoen mensen in dienst moet nemen om alle berichten te checken en dat soort dingen. En ik denk dat het onmogelijk is om overal de waarheid achter te vinden. Je zou ook kunnen denken van: ik negeer het gewoon. Dan bloedt het vanzelf dood als iedereen dat zou doen.' (Amersfoort, groep hbo/wo)

Tabel 3.4 Toedelen redelijk veel tot heel veel verantwoordelijkheid voor opstellen van regels op internet, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a

	technologie- bedrijven	internet- gebruikers	EU	Nederlandse overheid
allen	50	59	64	71
man	53	63	67	75
vrouw	47	55	60	68
18-34 jaar	52	60	62	69
35-54 jaar	49	60	63	67
≥ 55 jaar	49	58	65	75
basisonderwijs, vmbo	47	59	55	63
havo/vwo, mbo	53	57	62	72
hbo, wo	48	63	72	77
stemintentie:				
VVD	55	64	78	85
D66	49	60	93	95
CDA/CU	53	57	87	90
PvdA/GroenLinks	47	64	78	87
PvdD/SP	47	53	72	78
PVV/FvD/JA21	51	62	40	56
BBB	46	58	51	62
niet-stemmen	47	52	44	52

a Vetgedrukte percentages zijn statistisch significant ($p < 0,01$) hoger of lager dan andere groep(en) binnen een bepaald achtergrondkenmerk (geslacht, leeftijd, opleiding en stemintentie).

Bron: LISS april 2023

Naast moderatie en waarheidsvinding van grootschalige content laten sommige deelnemers ook weten dat zij technologiebedrijven het niet toevertrouwen om uitspraken te doen over de waarheid, maar wel om gedragsregels te handhaven, zoals die in gebruikersvoorwaarden worden vastgelegd:

A: 'Platforms, inderdaad WhatsApp, Facebook, vind ik dat ze zelf personeel aan moeten stellen die hun eigen richtlijnen vasthouden en dus ook binnen de wetgeving.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

B: 'Hoe ga je miljarden berichten controleren?'

C: 'Ja, maar daarin kan je nog steeds niet fake nieuws of echt nieuws doen, want wat jouw waarheid is, kan voor mij een hele andere waarheid zijn, dus daar zit je al in van, wie gaat dan bepalen wat echt is en wat niet?'

A: 'Nee, maar bijvoorbeeld wel de omgangsvormen, dat kan je dan wel pakken.'

C: 'Ja, precies, het gedrag.'

Gespreksleider: 'Ja, maar dat is inderdaad gedrag en dit ging inderdaad over betrouwbare informatie. Jij zegt: nou, een platform heeft daar een rol in, maar jij zegt dan vervolgens: ja oké, maar als het platform een rol..., wie bepaalt wat waar is, kunnen zij dat bepalen wat waar is en niet?'

D: 'Ja, natuurlijk. Je accepteert toch zelf of je lid wilt worden van zo'n platform? Er zijn gebruikersvoorwaarden.'

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

Een argument voor de verantwoordelijkheid van technologiebedrijven dat naar voren komt in de focusgroepen is dat juist omdat deze bedrijven geld verdienen aan deze diensten, zij verantwoordelijkheid zouden moeten hebben voor de nadelige aspecten van deze diensten.

'Als jij daar geld aan verdient en je stelt het daar beschikbaar, dan moet je ook je verantwoordelijkheid voelen om daar bepaalde regels, controles en dingen te doen. Dus ik vind wel dat een Facebook en een Twitter daar ook dingen moeten verwijderen, controleren, regels opstellen. Dat vind ik wel heel belangrijk.' (Amersfoort, groep hbo/wo)

Eigen verantwoordelijkheid gebruikers

De aanvullende LISS-data uit april 2023 laten dus zien dat mensen vaker verantwoordelijkheid toekennen aan gebruikers dan aan technologiebedrijven. Hierboven kwam al naar voren dat deelnemers aan de focusgroepen op verschillende manieren wijzen naar de eigen verantwoordelijkheid van gebruikers, zoals gebruikersvoorwaarden accepteren, vervelende aspecten negeren of een platform niet meer gebruiken. Het nadeel dat hierbij op de achtergrond speelt, is dat je wel controle hebt over je eigen gedrag, maar niet over dat van andere gebruikers en dat misinformatie en vervelend gedrag hiermee niet weggaan. In een van de groepen kwam de vergelijking op met wegstappen bij een ongeluk:

A: 'Aan de andere kant, is wat hij net toch ook zegt van, je kan er toch van weggaan als je het er niet mee eens bent. Dan sluit je het toch.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

B: 'Ja, je kan overal van weggaan, maar het kan ook hele gevaarlijke vormen aannemen.'

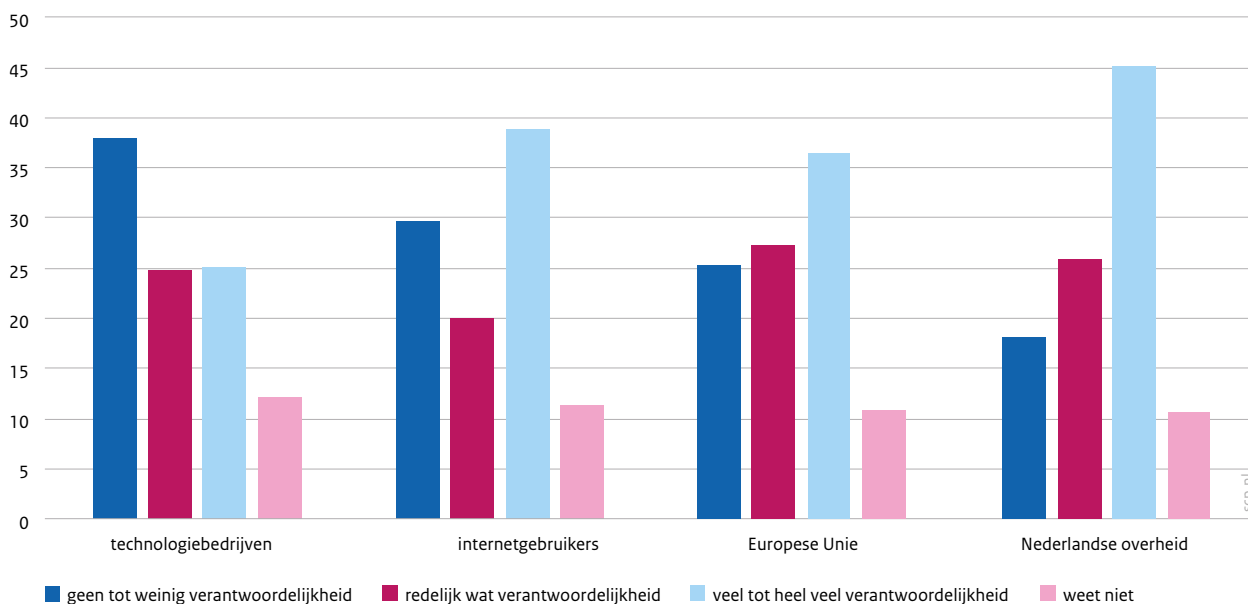
(...)

C: 'Ja, maar dan kan je ook als er een ongeluk gebeurt van, oh nee, daar ga ik me niet mee bemoeien, dan loop ik weg.'

B: 'Nee, maar je kan dus zeggen van, ik ga ervan weg..., kijk, ik kies er ook voor jongens, ik hoef dit niet te zien, doe. Maar dat wil nog niet zeggen dat wat daar gebeurt wel een gevaar ook voor mij is, dat zou kunnen.'

In gesprekken is er dus veel aandacht voor de strategieën die gebruikers individueel en op een laagdrempelige manier kunnen toepassen om nadelige effecten van sociale media voor zichzelf te minimaliseren, maar in de loop van de gesprekken komt er, onder andere na vragen van de gespreksleiders, meer aandacht voor de gezamenlijke verantwoordelijkheid van actoren. Deze indruk komt ook overeen met het beeld dat de LISS-data schetsen, waarin de vier actoren wel enige verantwoordelijkheid toegedicht krijgen van respondenten, zoals [figuur 3.2](#) laat zien.

Figuur 3.2 Verantwoordelijkheidsverdeling voor bepalen regels op internet naar verschillende instituties, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^a



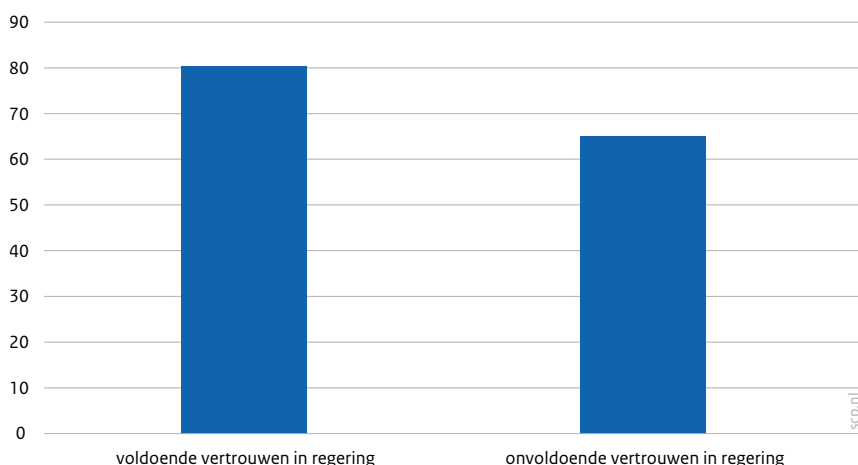
a Vraagstelling: 'Stel dat u het voor het zeggen hebt. Hoeveel verantwoordelijkheid zou u de volgende partijen willen geven voor het bepalen van regels over wat mensen wel of niet kunnen zeggen of delen op het internet?'

Bron: LISS april 2023

Grootste verantwoordelijkheid voor de Nederlandse overheid

Uit aanvullende LISS-data van april 2023 blijkt dat de grootste groep redelijk veel tot veel verantwoordelijkheid voor de Nederlandse overheid ziet bij het bepalen van de grenzen online. Meer vertrouwen in de overheid hangt samen met het toekennen van meer verantwoordelijkheid aan de overheid in het bepalen van wat mensen wel of niet kunnen zeggen of delen op het internet (zie [figuur 3.3](#)).

Figuur 3.3 Verantwoordelijkheid voor overheid bij bestrijden misinformatie, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^{a, b}



a Vraagstelling: 'Stel dat u het voor het zeggen hebt. Hoeveel verantwoordelijkheid zou u de Nederlandse overheid willen geven voor het bepalen van regels over wat mensen wel of niet kunnen zeggen of delen op het internet?'

b Weergegeven is percentage dat redelijk tot heel veel verantwoordelijkheid aan de overheid geeft.

Bron: LISS april 2023

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

Dit beeld van samenhang met vertrouwen in de overheid komt ook terug in de focusgroepgesprekken. De groep tot en met mbo in Amsterdam bevat vooral deelnemers die aangeven weinig vertrouwen in de overheid te hebben en deze deelnemers zijn dan ook kritisch op de rol van de overheid in het opstellen en handhaven van regels voor online informatie en gedrag. Een voorbeeld van een interactie uit deze groep waarin de samenhang tussen vertrouwen in de overheid en regels voor sociale media naar voren komt:

Gespreksleider: 'En hoe zou je die grenzen kunnen bewaken? Ik hoorde jou eerder zeggen iets over filters toepassen, dat je bepaalde dingen niet meer kan invullen. Maar wat zijn nog andere manieren om ervoor te zorgen dat de informatie betrouwbaar is op social media?' (Amsterdam, groep t/m mbo)

A: 'Dan zou social media zichzelf gaan controleren of dat nieuws betrouwbaar is wat ik erop zet.'

Gespreksleider: 'Ja.'

A: 'Dus dan moet je het maar geloven dat zij het wel bij het rechte eind hebben. Dat blijft onbetrouwbaar. Alles blijft onbetrouwbaar. Net wat zij zeggen: als een overheid al geen betrouwbaarheid uitstraalt, ja, en die moet het dan gaan reguleren. Ja, sorry.'

Sommige deelnemers vragen zich af of de overheid überhaupt iets kan doen aan misinformatie en online gedragsnormen. In de twee groepen met deelnemers met een opleiding tot en met mbo komen deze zorgen vooral voort uit de zorg dat er niet genoeg capaciteit is om regels goed te handhaven.

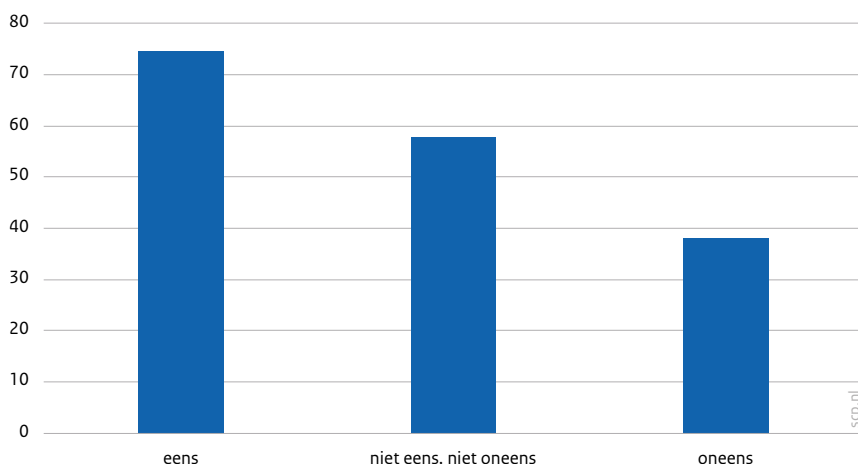
In verschillende groepen is er ook aandacht voor principiële argumenten tegen invloed van de overheid op wat mensen op sociale media mogen zeggen. Sommige deelnemers willen bijvoorbeeld voorkomen dat de overheid informatie censureert. Deelnemers vinden het belangrijk dat er ruimte is voor pluriformiteit en dat de complexiteit van waarheidsvinding in ogenschouw wordt genomen, waarbij de vraag opdoemt of dat kan als de overheid een grote rol speelt in de inperking van de online vrijheid van meningsuiting. Een ander argument tegen overheidsingrijpen dat naar voren komt, is de vraag of je de overheid in de toekomst wel de macht over het vrije woord op het internet toevertrouwt:

'Nou, ik zeg dan van, ik heb wel vertrouwen in de overheid, maar ik weet dat er ook een heleboel overheden zijn die niet te vertrouwen zijn en ik heb nu vertrouwen in de overheid, maar misschien dat het over twee jaar weg is.' (Amersfoort, groep t/m mbo)

In de loop van dit gesprek zoekt de groep tot en met mbo-opgeleiden in Amersfoort naar een manier om de overheid te betrekken op een onafhankelijke, niet gepolitiseerde manier. Hierbij komen de rechterlijke macht en een onafhankelijk overheidsbureau naar voren als suggesties van overheidsactoren die regels kunnen bedenken en censuur kunnen proberen te vermijden. Een andere suggestie die bijval krijgt, is het idee van publiekscampagnes. Beide mbo-groepen hebben het in de gesprekken over de handhaving van regels, meer over de aanpak van gedragsnormen dan over de aanpak van onbetrouwbare informatie op sociale media.

Grensoverschrijdend, maar ook 'laten we hier maar eens beginnen'

De EU krijgt gemiddeld minder verantwoordelijkheid toegekend van respondenten in de LISS-enquête van april 2023 dan de Nederlandse overheid, maar zoals gezegd wel meer dan technologiebedrijven en gebruikers. De toegekende verantwoordelijkheid hangt samen met steun voor het EU-lidmaatschap. Meer steun voor het lidmaatschap betekent meer toegekende verantwoordelijkheid voor EU in het bepalen van regels over wat mensen op het internet mogen zeggen of delen.

Figuur 3.4 Verantwoordelijkheid voor EU in het bestrijden van misinformatie, bevolking van 18+, april 2023 (in procenten)^{a, b}

a Vraagstelling: ‘Stel dat u het voor het zeggen hebt. Hoeveel verantwoordelijkheid zou u de Europese Unie willen geven voor het bepalen van regels over wat mensen wel of niet kunnen zeggen of delen op het internet?’

b Weergegeven is het percentage dat redelijk tot heel veel verantwoordelijkheid aan de EU geeft.

Bron: LISS april 2023

De vraag of de EU of de Nederlandse overheid zich met regulering van gedrag en informatie op sociale media moet bezighouden, wordt in de focusgroepen beantwoord met verschillende argumentaties. In de groep met hbo/wo-opgeleiden in Amsterdam redeneert een deel gedurende het gesprek al dat de problematiek grensoverschrijdend is, maar wanneer een vraag over mogelijke verantwoordelijkheid van de EU wordt gesteld, volgen er uiteenlopende reacties:

A: ‘Laten we eerst beginnen met de Nederlandse overheid.’ (Amsterdam, groep hbo/wo)

Gespreksleider: ‘Jij zegt: beginnen met de Nederlandse overheid, wat zeg... ik zie jou [B] knikken.’

B: ‘Nou ja ik zou Europa inschakelen, dan heb je meteen een heleboel landen bij mekaar.’

A: ‘Nou ja maar dat is nog moeilijker voor mekaar te krijgen.’

B: ‘Jawel dat is heel moeilijk.’

C: ‘Maar het heeft wel meteen veel impact.’

Gespreksleider: ‘Dus het heeft het voordeel dat het meer impact heeft.’

A: ‘We willen het nog meemaken.’

Het argument dat we beter in Nederland kunnen beginnen, komt ook duidelijk naar voren in de Amsterdamse groep deelnemers met een opleiding tot en met mbo. In dezelfde opleidingsgroep in Amersfoort hebben deelnemers het er juist over dat een wereldwijde aanpak nodig is om te voorkomen dat bedrijven zich in een ander land vestigen en Europese regels proberen te omzeilen. In verschillende groepen erkent een enkele deelnemer dat samenwerking in Europa ‘meer impact’ heeft op bedrijven en de problematiek zelf.

Digital Services Act (DSA): zonder boetes te vrijblijvend, maar ‘beter iets dan niets’.

Gespreksleiders vragen wat deelnemers ervan vinden dat de EU in nieuwe wetgeving een feedbackproces organiseert waarin grote technologiebedrijven moeten uitleggen hoe ze regels toepassen op content op hun platform om schadelijke inhoud en beïnvloeding met desinformatie te weren en hoe ze verschillende mensenrechten, waaronder ook de vrijheid van meningsuiting beschermen. Het feit dat de EU zich met dit soort beleid bezighoudt, komt voor de meeste deelnemers als een verrassing. Een enkeling lijkt wel bekend te zijn met het feit dat er op Europees niveau nieuwe wetgeving voor sociale media is gemaakt en iemand in de groep hbo/wo in Amsterdam herkent de DSA in de beschrijving, maar zij werkt dan ook in de ICT.

De reactie die in alle groepen terugkeert, is dat het een goede ontwikkeling is om platforms te laten rapporteren hoe zij met contentmoderatie en rechten omgaan, maar dat deze grote bedrijven zonder

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

boetes zich niet per se naar het algemeen belang voegen. Deze reactie past binnen de wantrouwende houding naar grote technologiebedrijven die we [hierboven](#) bespraken. En zelfs als er boetes worden uitgedeeld, is dit niet voor alle deelnemers afdoende. In de groep tot en met mbo in Amersfoort leeft de zorg dat boetes niet zo veel betekenen voor hele grote bedrijven die veel geld in Europa verdienen. De overtreding van wetgeving kan volgens dit argument als het ware worden ‘afgekocht’ door hele grote bedrijven. Ook komt de zorg naar voren dat er veel tijd zit tussen keuzes die een platform maakt om in te grijpen en repercussies na rapportage.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de beschrijving van de DSA summier is binnen de context van de gesprekken. Bij meer uitleg komen mensen misschien tot een ander eindoordeel, maar deze data laten in ieder geval zien dat deelnemers boetes een belangrijke optie vinden en dat de zorg leeft dat beleid voor grote technologiebedrijven niet effectief genoeg is als er geen stok achter de deur is.

Na deze eerste reactie spreken deelnemers nog wat door, en daarbij komen ook andere argumenten naar voren. In verschillende groepen komt het idee naar voren dat het goed is om een stap te zetten naar meer beleid, onder het mom ‘beter iets dan niets’. Ook het dilemma van censuur versus vrijheid van meningsuiting komt hierin terug:

A: ‘Ik denk wat ik ook wel interessant vind is dat er niet echt aangegeven wordt wat dan de gedragsregels zijn. Ze moeten uitleggen hoe ze en wat voor regels, maar zijn er eisen aan, zijn er minimum gedragsregels? Kan je een platform hebben dat bijvoorbeeld bepaalde dingen die we in Nederland wel sociaal acceptabel vinden, toch niet acceptabel vindt? Een platform dat qua geaardheid een iets beperkter beeld heeft dan wij als Nederland acceptabel vinden. Als ik dit zo hoor dan kunnen ze gewoon zeggen. Dan kunnen ze uitleggen: dit zijn onze gedragsregels. Die hebben we zo en zo opgedaan. We hebben daar de rechten beschermd op deze manier.’ (Amersfoort, groep hbo/wo)

B: ‘Daar kun je je op de een of andere manier altijd wel uitlullen zeg maar.’

A: ‘En dan krijg je feedback. Nou ja, dan...’

Gespreksleider: ‘Ja, dus de vraag die daaraan voorafgaand ligt is in feite: stelt dan de EU ook normen of gedragsregels vast? Of minimumgrenzen daarin?’

A: ‘Precies. Want ik denk dan: voor bepaalde dingen vind ik die feedback best prima. Bepaalde scheldwoorden, kunnen die nou wel of niet? Daar hoeft je dan misschien niet meteen een boete voor te geven. Maar sommige dingen denk ik dat je...’

C: ‘Je moet heel erg uitkijken dat je niet in een soort censuur terecht komt van o, dit mag wel, dit mag niet.’

B: ‘Misschien is dat ook juist wel de reden dat een Europese overheid nu nog zo voorzichtig is met deze regelgeving om misschien een stuk censuur te mijden.’

Conclusie: online gedrag en informatie is een taak van de overheid, maar er zijn belangrijke dilemma’s

Digitalisering of technologiebeleid komt niet naar voren als een onderwerp waar de EU zich meer of minder mee bezig zou moeten houden volgens burgers. Dit is opvallend, omdat de EU de afgelopen jaren veel op dit onderwerp heeft gedaan. De thema’s online gedrag en informatievoorziening op sociale media leven wel onder burgers, maar ze lijken die in eerste instantie niet met de EU te associëren. In gesprekken die ingestoken worden vanuit het onderwerp sociale media komen er soms wel argumenten naar voren die passen bij de grensoverschrijdende aanpak van de EU, maar als deelnemers expliciet gevraagd wordt of er ook een rol voor de EU is, komen er argumenten naar voren waarom mensen het realistischer of belangrijker vinden dat oplossingen in Nederland beginnen.

Als mensen over het gebruik van sociale media praten, komen al snel negatieve aspecten voor het dagelijks leven van burgers naar voren: het kost (te) veel tijd, er is veel content, mensen worden er minder sociaal van en er spelen risico’s op verslaving, beïnvloeding en polarisatie. Om zich hier enigszins tegen te weren, kiezen mensen ervoor om reacties niet te lezen, zelf niet te reageren op vervelende berichten of

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

onbetrouwbare informatie en niet alle onbetrouwbaar ogende informatie uitgebreid te verifiëren. In het uiterste geval kunnen mensen ook van sociale media afgaan als strategie tegen deze negatieve aspecten. Toch lijkt deze strategie van zelfonttrekking voornamelijk een deeloplossing te zijn, want het gebruik van sociale media is erg verweven geraakt in de maatschappij en er spelen zorgen om de effecten op *andere* mensen. De gepercipieerde problemen worden dus niet opgelost als je jezelf eraan weet te onttrekken. Desgevraagd is er onder een meerderheid van de Nederlanders ook wel steun voor inperking van de vrijheid van meningsuiting, zowel om schadelijke foutieve informatie zoals beledigingen te weren. Deelnemers van de focusgroepen vinden dat de overheid moet ingrijpen als iemand de wet overtreedt. Het probleem is in hun ogen echter dat niet alle vormen van schadelijk online gedrag in de wet zijn vastgelegd en dat het ook nu al lastig is de regels te handhaven, laat staan als er nog meer internetbeleid zou komen.

Een nipte meerderheid van de mensen maakt zich wel zorgen om onbetrouwbare informatie online en steunt een inperking van de vrijheid van meningsuiting door de overheid om schadelijke informatie tegen te gaan. Wanneer mensen in focusgroepen doorpraten, komen dilemma's rondom de complexiteit van waarheidsvinding naar voren. Dat maakt het opstellen van regels en handhaving lastig. Mensen zien daarnaast ook dat sociale media kunnen worden gebruikt om problemen aan de kaak te stellen en om je uit te spreken tegen machthebbers of instanties. Ingrijpen op de vrijheid van meningsuiting wordt bij deze aspecten van sociale media dan weer als minder positief gezien.

Bij wetgeving over wat je online mag zeggen of delen komen er ook snel dilemma's op over de invloed van de overheid. Een meerderheid van de mensen (71%) dicht de Nederlandse overheid verantwoordelijkheid toe om online misinformatie en haatzaaien te bestrijden. Deze toekenning van verantwoordelijkheid hangt wel samen met vertrouwen in de overheid. Meer vertrouwen in de overheid gaat gepaard met meer verantwoordelijkheid om regels voor online gedrag en informatie te maken. Hetzelfde mechanisme speelt bij verantwoordelijkheid en vertrouwen in de EU. Hoewel de samenhang tussen verantwoordelijkheid en vertrouwen misschien niet verrassend is, is het wel een belangrijk reflectiepunt voor beleidsmakers. De vraag is hoe beleid dat een grotere rol aan overheden geeft in het domein van sociale media, samengaat met trends van afnemend vertrouwen in de overheid. Ook bij focusgroepdeelnemers die de verantwoordelijkheid bij overheden leggen, leven er zorgen over censuur en vragen mensen zich af of zij een toekomstige regering dezelfde macht willen toekennen. Ook weten we uit eerder SCP-onderzoek naar ervaringen met contentmoderatie onder wantrouwende burgers dat onduidelijkheid over hoe regels voor sociale media eruitzien verder wantrouwen in de overheid voedt (Hartman en Vroon-Najem 2023).

Daarnaast spelen er ook wensen voor verbetering van omgangsnormen op sociale media. Het lijkt hier meer te gaan om fatsoensnormen dan om hard beleid. Hierbij speelt wel het dilemma dat fatsoensnormen relatief zijn: wat de een vindt kunnen, vindt de ander ongepast. Deze relativiteit is wellicht een reden waarom er beleidsmatig minder aandacht is voor deze aspecten vergeleken met risico's als democratische beïnvloeding met onware informatie. Het is echter een belangrijk inzicht dat onder burgers zorgen om hoe mensen met elkaar omgaan wel sterk leven. Meer mensen leggen de grens voor het beperken van de vrijheid van meningsuiting bij het beledigen van groepen (60%) dan bij het delen van onware informatie (48%). Belediging lijkt daarmee voor meer mensen evident onwenselijk dan foutieve informatie. Mogelijk komt dit omdat je bij foutieve informatie een oordeel moet vellen over de waarheid en mensen dit complex vinden. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat omgang met online informatie en gepercipieerde online gedragsnormen met elkaar verbonden zijn in de dagelijkse praktijk van mensen. Mensen zijn terughoudend om met vreemden in gesprek te gaan en anderen te wijzen op onjuiste informatie, vanwege vervelende of zelfs bedreigende reacties. Het lijkt daarbij belangrijk dat mensen zien dat onwenselijk gedrag ook wordt aangepakt.

Bij deze inzichten doemt de vraag op of onbekend beleid onbemind maakt. Er zitten namelijk aspecten in de bovengenoemde burgerperspectieven die aansluiten bij (Europees) beleidsdenken op dit vlak, zoals het belang van een juridische ondergrens, het delen van verantwoordelijkheden tussen gebruikers, overheden en bedrijven, en de zoektocht naar publiek maar onafhankelijk toezicht om controle uit te oefenen maar censuur te vermijden (zie O'Hara en Hall 2021; Leerssen 2023). Gegeven het overwegende wantrouwen in de belangen van grote bedrijven, zien burgers het belang van een stok achter de deur als bedrijven zich

(Mis)informatie en omgangsnormen op sociale media

niet aan wetgeving houden. Een aandachtspunt is dat de DSA vooral om illegaal gedrag en illegale content gaat, maar burgers zien ook problemen bij legale, maar onwenselijke omgangsvormen en hun invloed op de maatschappij. Daar waar zorgen raken aan de bescherming van het recht op de vrijheid van meningsuiting en de bescherming tegen discriminatie passen deze zorgen wellicht binnen de beoordeling van mensenrechten die grote platforms zullen uitvoeren onder de DSA, maar niet alle besproken zorgen zullen hier waarschijnlijk onder vallen.

Er is winst te behalen in het betrekken van burgers in afwegingen die overheden en bedrijven maken in de regulering van online content en gedrag. Mensen zien problemen op sociale media en de grootste groep neigt naar ingrijpen op de vrijheid van meningsuiting in de bestrijding van beledigingen en onware of gevaarlijke informatie. Het zijn echter geen grote absolute meerderheden, dus er is ook verdeeldheid in opinies van burgers. Actoren die regels maken voor gebruikers hebben zich tot deze verdeeldheid en verschillende argumentaties te verhouden. Daarnaast is het de vraag of de zorgen die mensen hebben over polarisatie en het gevaar van misinformatie realistisch zijn. Hier liggen kansen om de kennisbasis onder beleidskeuzes aan burgers en gebruikers uit te leggen en te verantwoorden. Ten slotte is het opvallend dat in gesprekken deelnemers al pratende genuanceerder worden over voor- en nadelen van ingrijpen. Dit suggereert dat visies van burgers op dit vlak in beweging zijn en dat het daarom belangrijk is dat overheden en bedrijven burgers meenemen in hun beleid dat ook in beweging is. Deze kwesties raken aan bredere en oudere discussies over de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting (zie ook [hoofdstuk 1](#)), maar nu in een online omgeving waar grote technologiebedrijven veel macht hebben maar niet kunnen rekenen op veel vertrouwen van burgers. Deze kwesties raken ten slotte ook aan discussies over hoe we met elkaar om willen gaan, zowel offline als online en wie daarvoor moet zorgen. Dit zijn fundamentele vragen voor ontwikkelingen in de maatschappij, waar burgers over nadenken en die zij terug zien komen in het gebruik van technologie in hun dagelijks leven.

Eindnoten

- 1 Zie o.a. Van den Dool (2023), Rutte IV: het huwelijk zonder liefde is beëindigd; In het nieuws Kabinetscrisis, NRC, 8 juli 2023. [p. 8](#)
- 2 Het CBS rapporteert sinds 1986 maandelijks een gemiddeld saldo van deelvragen over o.a. koopbereidheid, economisch klimaat, economische en financiële situatie in de laatste en komende twaalf maanden ([CBS nieuwsbericht](#)). [p. 15](#)
- 3 Zie [Prinsjesdag 2022: € 17 miljard voor koopkrachtreparatie | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](#). [p. 16](#)
- 4 Zie [CBS nieuwsbericht](#) 'Zorgen over financiële toekomst in jaar tijd flink toegenomen'. [p. 16](#)
- 5 [Kabinet werkt aan structurele oplossing voor huishoudens in de knel | Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl](#). [p. 21](#)
- 6 Zie ook [Zijn #Teevendeaal en #HetLek werkelijk zo schadelijk voor het vertrouwen in de politiek? - StukRoodVlees](#). [p. 21](#)
- 7 De uitkomsten van het onderzoek van Van Noije et al. (2023) met veldwerk uit augustus 2022 zijn iets anders, onder meer omdat mensen in dat onderzoek niet de antwoordoptie 'ik weet het niet' kregen voorgelegd. Toen dacht 51% dat Nederlandse ambtenaren zich zo nu en dan schuldig maken aan vriendjespolitiek, 39% dacht dat ze dit vaak of altijd doen. Slechts een op de tien dacht dat dit zelden of nooit gebeurt (Van Noije et al. 2023: 110). [p. 22](#)
- 8 Dat is sinds 2008 steeds zo, met uitzondering van het begin van de coronacrisis, toen de manier van samenleven het meestgenoemde sterke punt was en het ging over ervaringen van saamhorigheid, respect en solidariteit in de coronacrisis (vgl. COB 2020|2). [p. 24](#)
- 9 Bij de opvanglocatie in Ter Apel sliep een groep asielzoekers in de open lucht of in tenten en stierf een baby. Ook was er ophef over de opvang van asielzoekers in een hotel in het Twentse dorp Albergen. [p. 28](#)
- 10 Andere redenen waarom mensen vinden dat Nederland te vol is, is dat er steeds meer woningen gebouwd moeten worden ten koste van groen, dat er te weinig ruimte is voor boeren, of dat er in algemene zin te veel mensen zijn die willen wonen, werken, onderwijs volgen, enzovoort. [p. 28](#)
- 11 Dit beeld komt overeen met opinieonderzoek van EenVandaag waaruit blijkt dat ook een meerderheid van de aanhangers van D66 en PvdA van mening is dat de asielinstroom beperkt moet worden, zie [Kiezers coalitiepartijen zijn het eens: het kabinet gaat er niet uitkomen op asiel - EenVandaag \(avrotros.nl\)](#). [p. 28](#)
- 12 Denker des Vaderlands Marian Slob deed dat bijvoorbeeld in het radioprogramma Met het oog op morgen op 8 juli en auteur Bas Heijne in Nieuwsuur op 10 juli 2023. [p. 35](#)
- 13 Hoewel we ons ervan bewust zijn dat dit Europese onderzoek de EU-opinie mogelijk te positief inschat (o.a. omdat mensen met weinig interesse in de EU vermoedelijk minder meedoen aan dit onderzoek en vooral de incidentele vragen vaak een hoog kennisniveau veronderstellen en soms suggestief zijn, zie verder Dekker en Den Ridder 2019), gebruiken we een klein aantal standaard EB-vragen die ons in staat stellen een langlopend beeld van de EU-opinie te schetsen. We gebruiken die vragen altijd in samenhang met ander materiaal. [p. 38](#)

Eindnoten

- 14 In de Eurobarometer steeg de steun voor uitbreiding met nieuwe lidstaten vanaf 2022, nadat die steun in de twintig jaar daarvoor gestaag daalde van 58% in 2001 tot 30% in 2021. Mede vanwege de grote verschillen in antwoordcategorieën wijken die percentages nogal af van de cijfers in tabel 2.1, waar we mensen geen tweedeling voorleggen zoals in de Eurobarometer (wel of geen voorstander van uitbreiding), maar vier mogelijkheden bieden. [p. 42](#)
-
- 15 Dat deden we via een toelichtingsvraag in de aanvullende LISS-vragenlijst in april 2023, zie de [Verantwoording](#). [p. 43](#)
-
- 16 Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader overcompleet is (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen, omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader is daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen. [p.80](#)
-

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Akkermans, M., R. Kloosterman, E. Moons, C. Reep en M. Tummers-van der Aa (2022). *Veiligheidsmonitor 2021: Online Criminaliteit*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/rapportages/2022/veiligheidsmonitor-2021/5-online-criminaliteit.
- Allen, J., B. Howland, M. Mobius, D. Rothschild en D.J. Watts (2020). Evaluating the fake news problem at the scale of the information ecosystem. In: *Science Advances*, jg. 6, nr. 14 ([dx.doi.org/10.1126/sciadv.aay3539](https://doi.org/10.1126/sciadv.aay3539)).
- Altay, S., M. Berriche en A. Acerbi (2023). Misinformation on Misinformation: Conceptual and Methodological Challenges. In: *Social Media + Society* 2023, jg. 9, nr. 1 ([dx.doi.org/10.1177/20563051221150412](https://doi.org/10.1177/20563051221150412)).
- Bahara, H. en H. von Piekartz (2021). Meer meldingen van online bedreiging in coronajaar: 'Sociale media hebben een faciliterende rol'. In: *de Volkskrant*, 22 januari 2021.
- Belleman, B., B. Heilbron en A. Kootstra (2023). 'Ik dacht gewoon: ik pak je'; Onderzoek De discriminerende fraudecontroles van Duo. In: *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2023.
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven. In: *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boerwinkel, G. en T. Demeyer (2023). Laat ons online anoniem blijven. In: *NRC*, 8 juni 2023.
- Bouwmeester, J., L. Klein Kranenburg, L. van Noort, W. Ypma en B. de Jong (2020). *Monitor Integriteit en Veiligheid 2020*. I&O Research en Bureau BING in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Amsterdam: I&O Research. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-8eed5cag-b65b-4886-93c6-29040304ba05/pdf>.
- Bovens, M. en A. Wille (2008). Deciphering the Dutch drop: Ten explanations for decreasing political trust in the Netherlands. In: *International review of administrative sciences*, jg. 74, nr. 2, p. 283-305.
- boyd, d. (2012). The Politics of 'Real Names': Power, Context, and Control in Networked Publics. In: *Communications of the ACM*, jg. 55, nr. 8, p. 29-31.
- Brashier, N.M. en D.L. Schacter (2020). Aging in an Era of Fake News. In: *Current Directions in Psychological Science*, jg. 29, nr. 3, p. 316-323 ([dx.doi.org/10.1177/0963721420915872](https://doi.org/10.1177/0963721420915872)).
- Broer, T. (2023). Waar sociale media van zouden opknappen: een verbod op anonimiteit. In: *Vrij Nederland*, 2 juni 2023.
- Bruijn, S. en J. Bouwmeester (2022). *Vrouwelijke journalisten en veiligheid*. I&O Research in opdracht van Persveilig. Amsterdam: I&O Research. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.nvj.nl/sites/nvj/files/vrouwelijke_journalisten_en_veiligheid_1.pdf.
- College voor de Rechten van de Mens (2018). *Zolang we het maar eens zijn: Nederlanders over de vrijheid van meningsuiting en demonstratievrijheid*. Den Haag: College voor de Rechten van de Mens.
- Corbu, N., D.A. Oprea, E. Negrea-Busuioac en L. Radu (2020). 'They can't fool me, but they can fool the others!' Third person effect and fake news detection. In: *European Journal of Communication*, jg. 35, nr. 2, p. 165-180 ([dx.doi.org/10.1177/0267323120903686](https://doi.org/10.1177/0267323120903686)).
- CvdM (Commissariaat voor de Media) (2021). *Digital News Report 2021*. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2020/01/Digital-News-Report-Nederland-2021.pdf.
- CvdM (Commissariaat voor de Media) (2023). *Digital News Report 2023*. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2023/06/CvdM-DigitalNewsReport-2023.pdf.
- Davison, W.P. (1983). The Third-Person Effect in Communication. In: *The Public Opinion Quarterly*, jg. 47, nr. 1, p. 1-15 (www.jstor.org/stable/2748702).
- Dekker, Paul en Josje den Ridder (2019). *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Dekker, P., E. Boonstoppel, M. Hurenkamp, I. Middendorp en E. Tonkens (2020). *Dealen met de grote wereld: Globalisering in de publieke opinie en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dixon, J.C. (2010). Opposition to enlargement as a symbolic defence of group position: multilevel analyses of attitudes toward candidates' entries in the EU 25. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 61, nr. 1, p. 127-154.
- Djundeva, M. en J. den Ridder (2021). *Notitie Verwachtingen en beeld van de Europese Unie: het Nederlandse burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Doeschot, F. ten, G. van Straaten, S. Brookman en S. Bruijn (2022). Risico- en crisisbarometer voorjaar 2022. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.nctv.nl/onderwerpen/risico-en-crisisbarometer/documenten/publicaties/2022/10/17/risico--en-crisisbarometer-desinformatie-voorjaar-2022.
- Dool, P. van den en P. de Witt Wijnen (2023). Rutte IV: het huwelijk zonder liefde is beëindigd. In: NRC, 8 juli 2023.
- DSA Human Rights Alliance (2023). The DSA Must Follow a Human-Rights Centered Enforcement Process and Regulators Must Include International Civil Society Voices. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.eff.org/files/2023/07/05/dsa_hr_alliance_letter_2023_-_final.pdf.
- Edgerly, S., R.R. Mourão, E. Thorson en S.M. Tham (2020). When Do Audiences Verify? How Perceptions About Message and Source Influence Audience Verification of News Headlines. In: *Journalism & Mass Communication Quarterly*, jg. 97, nr. 1, p. 52-71 ([dx.doi.org/10.1177/1077699019864680](https://doi.org/10.1177/1077699019864680)).
- Europese Commissie (2020a). EU-begroting: Europese Commissie ingenomen met akkoord over pakket van 1,8 biljoen euro dat een groener, digitaal en veerkrachtiger Europa tot stand helpt brengen. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/nl/IP_20_2073.
- Europese Commissie (2020b). State of the Union Address 2020. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via https://state-of-the-union.ec.europa.eu/system/files/2022-08/soteu_2020_en.pdf.
- Europese Commissie (2023). Het pakket Digital Services Act. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via <https://digital-strategy.ec.europa.eu/nl/policies/digital-services-act-package>.
- Geurkink, B. en E. Miltenburg (2023). *Somber over de samenleving?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Guess, A., J. Nagler en J. Tucker (2019). Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook. In: *Science Advances*, jg. 5, nr. 1 ([dx.doi.org/10.1126/sciadv.aau4586](https://doi.org/10.1126/sciadv.aau4586)).
- Hakhverdian, A., E. van Elsas, W. van der Brug en T. Kuhn (2013). Euroscepticism and education: A longitudinal study of 12 EU member states, 1973-2010. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 4, p. 522-541.
- Hartman, C. en V. Vroon-Najem (2023). *Op zoek naar alternatieven: Ervaringen van mensen die met een sceptische blik naar corona kijken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoboken, J. van, N. Appelman, R. Ó Fathaigh, P. Leerssen, T. McGonagle, N. van Eijk en N. Helberger (2019). *Het juridisch kader voor de verspreiding van desinformatie via internetdiensten en de regulering van politieke advertenties*. Instituut voor Informatierecht (IViR), Universiteit van Amsterdam. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.ivir.nl/publicaties/download/Rapport_desinformatie_december2019.pdf.
- Hobolt, S.B. en C.E. de Vries (2016). Public support for European integration. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 19, p. 413-432.
- Hobolt, S.B., S.A. Popa, W. van der Brug en H. Schmitt (2022). The Brexit deterrent? How member state exit shapes public support for the European Union. In: *European Union Politics*, jg. 23, nr. 1, p. 100-119.
- Hogan, B. (2013). Pseudonyms and the rise of the real-name Web. In: John Hartley, Jean Burgess en Axel Bruns (red.). *A companion to new media dynamics* (p. 290-307). Chichester: Wiley.
- Holvast, N.L., J. Jansen, R.A. Roks en J.S. Nan (2023). *Beelden van geweld: Een mixed-methods onderzoek naar geweld en agressie tegen Journalisten*. Rotterdam: Erasmus School of Law in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC). Geraadpleegd op 13 juli 2023 via <https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3255/3331-beelden-van-geweld-volledige-tekst.pdf?sequence=1&isAllowed=>.
- Hoogen, E. van den, W. de Koster en J. van der Waal (2022). What Does the EU Actually Mean to Citizens? An in Depth Study of Dutch citizens' Understandings and Evaluations of the European Union. In: *JCMS: Journal of Common Market Studies*, jg. 60, nr. 5, p. 1432-1448.

Literatuur

- Hooghe, L. en G. Marks (2018). Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage. In: *Journal of European public policy*, jg. 25, nr. 1, p. 109-135.
- Jacobs, K., M. Meijers en Y. van Drunen (2021). Draagvlak voor klimaatmaatregelen. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings en K. Jacobs (red.), *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal kiezersonderzoek 2021* (p. 105-112). SKON.
- Janssen, J., M. Hogervorst, N. Denie, A.M. Slotboom en M. Malsch (2022). Het online platform als megafoon. In: *PROCES*, nr. 4, p. 196-212 ([dx.doi.org/10.5553/PROCES/016500762022101004002](https://doi.org/10.5553/PROCES/016500762022101004002)).
- Keller, D. (2022). The EU's new Digital Services Act and the Rest of the World. *Verfassungsblog*. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via <https://verfassungsblog.de/dsa-rest-of-world> ([dx.doi.org/10.17176/20221107-215642-0](https://doi.org/10.17176/20221107-215642-0)).
- Kešić, J. en J.W. Duyvendak (2019). The nation under threat: secularist, racial and populist nativism in the Netherlands. In: *Patterns of Prejudice*, jg. 53, nr. 5, p. 441-463.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en R. Frey (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge University Press.
- Kuhn, T., B. Lancee en O. Sarrasin (2021). Growing up as a European? Parental socialization and the educational divide in Euroscepticism. In: *Political Psychology*, jg. 42, nr. 6, p. 957-975.
- Kunst, S. (2022). *The educational divide in openness towards globalisation in Western Europe* (diss. UvA Amsterdam).
- Kunst, S. en S. Steijn (2022). Oorlog in Oekraïne: keerpunt in de publieke opinie over de EU en immigratie in Nederland? Geraadpleegd op 7 augustus 2023 via Stuk Rood Vlees, <https://stukroodvlees.nl/oorlog-in-oekraïne-keerpunt-in-de-publieke-opinie-over-de-eu-en-immigratie-in-nederland/>.
- Kunst, S., T. Kuhn en H.G. van de Werfhorst (2023). As the twig is bent, the tree is inclined? The role of parental versus own education for openness towards globalisation. In: *European Union Politics*, jg. 24, nr. 2, p. 264-285.
- Leerssen, P. (2023). Counting the days: what to expect from risk assessments and audits under the DSA – and when? In: *DSA Observatory*. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via <https://dsa-observatory.eu/2023/01/30/counting-the-days-what-to-expect-from-risk-assessments-and-audits-under-the-dsa-and-when>.
- Levine, T.R. (2014). Truth-Default Theory (TDT): A Theory of Human Deception and Deception Detection. In: *Journal of Language and Social Psychology*, jg. 33, nr. 4, p. 378-392 ([dx.doi.org/10.1177/0261927X14535916](https://doi.org/10.1177/0261927X14535916)).
- Lingel, J. (2023). *The Gentrification of the Internet: How to Reclaim Our Digital Freedom*. Oakland: University of California Press.
- Mair, P. (2013). *Ruling The Void: The Hollowing Of Western Democracy*. Verso Books.
- Meer, T. van der (2017). Geen democratie zonder waardenstrijd. Zeventiende Wibautlezing. Centrum voor Lokaal Bestuur. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.lokaalbestuur.nl/system/files/2021-01/17e%20wibautlezing.pdf.
- Meer, T. van der (2022). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In: Paul Dekker (red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (p. 101-112). Utrecht: Het Wereldvenster.
- Meer, T. van der (2023). De politieke oorzaken en gevolgen van politiek vertrouwen. In: F. van der Meer (red.), *Staat van de Ambtelijke Dienst 2023: bouwen aan vertrouwen*. Den Haag: CAOP.
- Meer, T. van der en A. Hakhverdian (2017). Political trust as the evaluation of process and performance: A cross-national study of 42 European countries. In: *Political Studies*, jr. 65, nr. 1, p. 81-102.
- Meer, T. van der, M. Hameleers en J. Ohme (2023). Can Fighting Misinformation Have a Negative Spillover Effect? How Warnings for the Threat of Misinformation Can Decrease General News Credibility. In: *Journalism Studies*, jg. 24, nr. 6, p. 803-823 ([dx.doi.org/10.1080/1461670X.2023.2187652](https://doi.org/10.1080/1461670X.2023.2187652)).
- Ministerie van BZK (Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) (2023). Beantwoording vragen gesteld tijdens het commissiedebat Desinformatie en Online Platformen van 14 juni 2023. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2023A04965.
- Ministerie van EZK (Economische Zaken en Klimaat) (2023). Ruimere verplichtingen voor en toezicht op allergrootste online platforms. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2023/04/26/ruimere-verplichtingen-voor-en-toezicht-op-allergrootste-online-platforms.

Literatuur

- Mont'Alverne, C., S. Badrinathan, A.R. Arguedas, B. Toff, R. Fletcher en R.K. Nielsen (2022). *The Trust Gap: How and Why News on Digital Platforms Is Viewed More Sceptically Versus News in General*. Oxford: Reuters Institute. Geraadpleegd op 12 juli 2023 via <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/trust-gap-how-and-why-news-digital-platforms-viewed-more-sceptically-versus-news-general>.
- Nagel, E. van der en J. Frith (2015). Anonymity, pseudonymity, and the agency of online identity: Examining the social practices of r/Gonewild. In: *First Monday*, jg. 20 ([dx.doi.org/10.5210/fm.v20i3.5615](https://doi.org/10.5210/fm.v20i3.5615)).
- NCTV (Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid) (2023). *Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland 58*. Den Haag: NCTV. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.nctv.nl/documenten/publicaties/2023/05/30/dreigingsbeeld-terrorisme-nederland-58.
- Nederlandse Vereniging voor Raadsleden (2023). *Sociale media gebruik onder raadsleden: Raadsledenonderzoek december 2022-januari 2023*. Den Haag: Nederlandse Vereniging voor Raadsleden. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.raadsleden.nl/sites/www.raadsleden.nl/files/documenten/onderzoek_sociale_media_gebruik_onder_raadsleden.pdf.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- O'Hara, K. en W. Hall (2021). *Four Internets: Data, Geopolitics, and the Governance of Cyberspace*. Oxford: Oxford University Press.
- Openbaar Ministerie (OM) (2023). Niet eerder zoveel meldingen van bedreiging politici. Geraadpleegd op 13 juli 2023 via www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2023/05/22/niet-eerder-zoveel-meldingen-van-bedreiging-politici.
- Rathenau Instituut (2021). *Online ontspoord – Een verkenning van schadelijk en immoreel gedrag op het internet in Nederland*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2020). Opvattingen over de vrijheid van meningsuiting. In: F. Demant, J. van Kooten, M. Olde Monnikhof en K. Putters (red.), *De stand van vrijheid - Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (p. 51-62). Amsterdam/Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Saris, K. en C. van de Ven (2021). Vrouwen in de politiek ontmoeten meer haat: Misogynie als politiek wapen. In: *De Groene Amsterdammer*, 3 maart 2021.
- Schakel, W. (2022). Opinie: Betrouwbaarheid, niet vertrouwen, is het codewoord voor het nieuwe kabinet. In: *de Volkskrant*, 1 februari 2022. Geraadpleegd op 22 februari 2022 via www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-betrouwbaarheid-niet-vertrouwen-is-het-codewoord-voor-het-nieuwe-kabinet~bc1c4221.
- Scholte, I. (2022). Het historisch laag consumentenvertrouwen verklaard. Geraadpleegd op 25 juni 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/longread/de-nederlandse-economie/2022/het-historisch-laag-consumentenvertrouwen-verklaard?onepage=true.
- Søe, S.O. (2021). A unified account of information, misinformation, and disinformation. In: *Synthese*, jg. 198, p. 5929-5949 ([dx.doi.org/10.1007/s11229-019-02444-x](https://doi.org/10.1007/s11229-019-02444-x)).
- Soetekouw, L. en S. Angelopoulos (2022). Digital Resilience Through Training Protocols: Learning To Identify Fake News On Social Media. In: *Inf Syst Front* ([dx.doi.org/10.1007/s10796-021-10240-7](https://doi.org/10.1007/s10796-021-10240-7)).
- Tandoc, E.C., R. Ling, O. Westlund, A. Duffy, D. Goh en L. Zheng Wei (2018). Audiences' acts of authentication in the age of fake news: A conceptual framework. In: *New Media & Society*, jg. 20, nr. 8, p. 2745-2763 ([dx.doi.org/10.1177/1461444817731756](https://doi.org/10.1177/1461444817731756)).
- Tang, S., L. Willnat en H. Zhang (2021). Fake news, information overload, and the third-person effect in China. In: *Global Media and China*, jg. 6, nr. 4, p. 492-507 ([dx.doi.org/10.1177/20594364211047369](https://doi.org/10.1177/20594364211047369)).
- Tiemeijer, W. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Verbeek-Oudijk, D., S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (2023). *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van het land 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Vries, C. de (2017). Benchmarking Brexit: How the British decision to leave shapes EU public opinion. In: *J. Common Mkt. Stud.*, jg. 55, p. 38-53.
- Vries, C. de (2018). *Euroscepticism and the future of European integration*. Oxford: Oxford University Press.
- Wagemans, F. en S. Peters (2023). *Roep om een overheid die verantwoordelijkheid neemt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Walter, N., S. Edgerly en C.J. Saucier (2021). 'Trust, Then Verify': When and Why People Fact-Check Partisan Information. In: *International Journal of Communication*, jg. 15, p. 4734-4754.
- Zeeuw, D. de en M. Tuters (2020). The Internet Is Serious Business. In: *Cultural Politics*, jg. 16, p. 214-232 ([dx.doi.org/10.1215/17432197-8233406](https://doi.org/10.1215/17432197-8233406)).
- Zimmerman, S. (2023). 'Meer handhaving op wangedrag sociale media nodig'. Uitslag Stelling: 'Stop anoniem geschreeuw'. In: *De Telegraaf*, 31 mei 2023.
- Zmerli, S. en T. van der Meer (red.) (2017). *Handbook on political trust*. Edward Elgar Publishing.

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het tweede bericht van 2023

In dit bericht staat de meest actuele meting van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd in de winter van 2022/2023 (van november 2022 tot en met februari 2023) door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In de periode november 2022-februari 2023 deden 2102 mensen mee (1489 online, 612 face to face, 1 telefonisch). Het voorlopige responspercentage van deze deelmeting is ongeveer 54,6%. Omdat we in dit onderzoek ontwikkelingen per deelmeting willen laten zien, maken we gebruik van een gecombineerd bestand van gewogen deelmetingen. Dit levert soms heel kleine (weeg)verschillen op ten opzichte van de gewogen jaarbestanden. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en als hier gebruik van wordt gemaakt in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.¹⁶ De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd.

Open vragen in het LISS-panel in april 2023

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in april 2023 aanvullend een aantal open vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie [hier](#) voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1321 respondenten van 18 jaar en ouder in april 2023 de korte online enquête ingevuld, 1304 respondenten vulden de vragenlijst volledig in. Er waren acht open vragen; deze zijn willekeurig verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Er waren 30 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), [Aanvullend onderzoek COB – meting april 2023](#).

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van kwantitatieve gegevens die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de [Eurobarometer](#). Zie [hier](#) voor meer informatie over de steekproeftrekking en het veldwerk van de

Verantwoording

Eurobarometer. Ook verwijzen we naar gegevens van het CBS over het consumentenvertrouwen, zie daarvoor het [Consumenten Conjunctuuronderzoek](#) (CCO).

Vier focusgroepen in mei 2023

Op 9 en 11 mei zijn er in Amsterdam en Amersfoort in totaal vier focusgroepen gehouden door onderzoeksbureau Kantar Public / Mare. Zij spraken met groepen met acht deelnemers over de EU, en over digitalisering en misinformatie op sociale media. In totaal hebben 32 mensen deelgenomen aan de groepsgesprekken. De groepen waren verdeeld naar type opleiding, met in iedere stad één groep met opleiding tot en met mbo en één groep met opleiding hbo of wo (deze indeling is gebaseerd op eerdere onderzoekservaring, waarbij bleek dat het indelen van gespreksgroepen naar opleiding de gesprekken vergemakkelijkt). De groepen kenden verder een variatie in leeftijd, geslacht en beroepsgroep. Bij citaten uit de toelichtingsvragen geven we het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Bij citaten uit de focusgroepen benoemen we uit welke groep het citaat komt (stad en type opleiding). De deelnemers voor deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Kantar Public. Voor een meer uitgebreid verslag van de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de groepsgesprekken zie [hier het verslag](#) van Judith ter Berg en Elmara Berner, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwalitatieve verkenning onder burgers. Verkenningsthema: Online informatie en gedrag op sociale media*. Amsterdam: Mare, juni 2023.

Weergave percentages en gemiddelden en toetsing verschillen

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Textcetera

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, augustus 2023

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB 



50 jaar spiegel
van de
samenleving